कु॰टी॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ गुरुभ्यो नमः अमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृतं दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपं
कजं १ परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ प्रपंचमातापितरौ प्रांचौ जायापती स्तुमः २ उद्घाट्य योगक
लया हृदयाब्जकोशं धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः श्रेयः स मे दिशतु।
शाश्वतिकं मुकुंदः ३ अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ४
येषां चंद्रालोके दृश्यंते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यंते ५ उपमा यत्र सादृ
श्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गंगामवगाहते ६ यत्रोपमानोपमेययोः सादृश्यल।
क्ष्मीः सहृदयहृदयाह्लादकत्वेनोद्भूततया चोल्लसति व्यंग्यमर्यादां विना स्पष्टं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः हं।
सीवेत्युदाहरणं इयं च पूर्णोपमेत्युच्यते हंसीकीर्तिः स्वर्गंगावगाहनं इवशब्दः शुभ्रत्वमित्येतेषामुपमानोपमेयसाधा
रणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामप्युपादानात् यथा वा गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निंदुक्ष्वेडाविवेश्वरः शिर।
सा श्लाघते पूर्वं परं कंठे नियच्छति अत्र यद्यप्युपमानोपमेययोर्नैकः साधारणधर्मः उपमाने ईश्वरे चंद्रक्ष्वे
डयोर्ग्रहणमुपादानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य चंद्रस्य शिरसा श्लाघनं वहनं उत्तरस्य गरस्य कंठे नियमनं स्थापनं उ
पमेये बुधे गुणदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्लाघनं शिरःकंपेनाभिनंदनं उत्तरस्य १

क्र०२०
१ स्मेरकर्णीरवदानं तात्मकाचारार्थस्याक्रियः इवशब्देन सह लोपात् अत्र धर्मिलोपस्त्वैच्छिकः नयनयोरानंदज।
नकतया करोतीति तदुपादानस्यापि संभवात् कांत्या स्मरवधूयन्तीत्यत्र वाचकोपमेयलोपः अत्र कांत्ये
ति विशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानं कामवधूमिवाचरतीत्यर्थस्य गम्यमानतया स्वात्मन उपमेयस्य सहोपमा
वाचकेनानुपादानात्स्वैच्छिकः स्वात्मानं स्मरवधूयन्तीत्युपमेयोपादानस्यापि संभवात् काकताली
येत्यत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ तेन काकागमनमिव तालपतन-
२ मिव काकतालं इतीवार्थे समासाद्वृत्तद्विषयादिति त्तापकात्समासः उभयत्रोपमेयं स्वस्वकविक्रमनं
रहसितत्वाद्यवस्थानं तत्तेन स्वस्य तत्वास्य समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति ततः
काकतालमिव काकतालीयं इति द्वितीयस्मिन्निवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेण इवे प्रतिकृ
ताविव्यधिकारस्थेन छप्रत्ययः तथा च पतनदलितं यथा तालफलं काकेनोपभुक्तं एवं रहोदर्शनतत्
भिन्नहृदया तन्वी स्वेनोपभुक्तेति तदर्थः ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य काकत्
तालोपभोगस्य चोपमानस्यानुपादानात् प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः समासार्थोपमायां वा
चकोपमानलोपः सर्वोप्ययं लोपः छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः अविवक्षितत्वं संभवं इति साधारण। १

दोषस्य कोटेनियमनं कंठाङ्कपरिनाचाम्रनुष्ठानमितिभेदात् तथापि वंद्गारयोर्गुणदोषयोश्च विंबप्रति
विंबभावेनाभेदात् उपादानत्वानादीनां शुक्तिनिष्ठायैकशब्दोपादानेनाभेदाच्च वस्तायाश्चसाधारणधर्म
त्वेनेति एवं स्माद्विशेषः वस्तुतो भिन्नयोरपि उपमानोपमेययोर्धर्मयोः परस्परं सादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपाद
नेविंबप्रतिविंबभावउपमालंकारिकसमयः वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च एकद्वित्र
पादानैर्भिन्नालुप्तोपमाष्टधा ७ तडिद्गौरीइत्युत्तम्सा कर्पूरंतीत्यचोभिम कोन्यास्मरवभूपत्नीदृष्टा
तन्वीरहोमया ८ यन्नयामेत्वंतत्वलाभोमेपश्चतद्गतेः तदेवत्कांकतालीयमवितर्कितसंभवं ९ ३ त८
पमेयादीनां च तत्वतीमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते सा चाष्टधा
यथा वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता ३ वाचकोपमेयलुप्ता ४ वाचकोपमानलुप्ता ५ धर्मो सा ३
पमानलुप्ता ६ धर्मोपमानवाचकलुप्ता चेति ७ तत्रोपमानलोपरहितास्तु सारो भेदास्तडिद्गौरीत्यादिश्लोके ८ उपमानलुप्ता ६
न दर्शिताः तद्व्यतो भेदा उत्तरश्लोकेन दर्शिताः तडिद्गौरीत्यत्र वाचकलोपः तडिदिव गौरीत्यर्थे उपमानता।
निक्षमानाच्च वचनेरिति निसमासविधायकशास्त्रकृतः इंदुतल्पास्योत्यत्र धर्मलोपस्तेछिकः न चास्तुकृतः
कौन्या इंदुतल्पास्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् कर्पूरंतीत्यत्र धर्मवाचकलोपः कर्पूरमिवाचरंतीत्यर्थे विहित

कु॰ टी॰ त्वादिधर्मतिरोधानः इति भेदः उदाहरणद्वयेपि प्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वकल्पनं तादृशधर्मार्थसमृ
२ द्धेः शारदेन्दुमानससलिलादिनैर्मल्यस्य वर्णनीयत्वात् प्रकृताप्रकृतयोरप्येषा संभवति यथा वा गि
रिरिव गजराजोयं गजराजवदुच्चकैर्विभाति गिरिः निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति॰
प्रतीयस्योपमानस्य उपमेयत्वकल्पनं तल्लोचनंसमंपद्मंत्वद्वक्त्रसदृशोविधुः प्रसिद्धोपमानोपमेयत्वस्
प्रातिलोम्यात्प्रतीपं यथा वा यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिलेमग्नंतदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रियेतवमुख
3 च्छायानुकारीशशीयेपित्वद्गमनानुसारिगतयस्तेराजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपिमेदैवेनन
क्षम्यते अन्योपमेयलाभेनवर्ण्यस्यानादरश्चतत् अलंगर्वेणतेवक्त्रकान्त्याचन्द्रोपितादृशः अत्युत्कृ
ष्टगुणतयावर्ण्यमानस्यान्यत्रस्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचित्प्रदर्श्यतावतातस्य तिरस्कारो
द्वितीयंप्रतीपंपूर्वस्मादपिविच्छित्तिविशेषशालि यथा गर्वमसंभाव्यमिमंलोचनयुगलेनकिंवह
सिभद्रे सन्तीदृशानिदिशिदिशिसरस्सुननुनीलनलिनानि वर्ण्योपमेयलाभेनतथान्यस्याप्यनादरः कः
क्रौर्यदर्पस्तेमृत्योत्वत्तुल्याः सन्तिहिस्त्रियः अत्युत्कृष्टगुणतयाक्वचिदप्युपमानभावमसहमान
स्यावर्ण्यस्यवर्ण्यमुपमेयंपरिकल्प्यतावतापितस्यतिरस्कारः पूर्वप्रतीयवैपरीत्येनतृतीयंप्रतीपं ३

उ१ धर्मस्योपादाने प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः इति
सूत्रमत्र द्रष्टव्यमन्यानि एतेषामुदाहरणान्तराणि विस्तरभियान लिख्यन्ते उपमानोपमेयत्वं यदेकस्य·
एव वस्तुनः इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्व
यः वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वेन साधर्म्यं नान्वेतीति व्युत्पत्तेः अनन्वयिनोऽप्यर्थस्य प्रतिपादनं सदृशा·
न्तरव्यवच्छेदेनानुपमेयत्वबोधनाय इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्युक्ते श्रीमत्त्वे चन्द्रस्यान्यः सदृशोऽस्ति
इति सदृशान्तरव्यवच्छेदो लभ्यते ततश्च स्वेनापि सादृश्यासंभवादनुपमेयत्वे पर्यवसानं यथा वा
गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव एवमुदाहरणे श्रीम।
त्त्वस्य धर्मस्योपादानमस्ति इह तु गगनादिषु तुल्यादेर्धर्मस्य तत्त्वास्तीति विशेषः पर्यायेण द्वयोस्त
च्चेदुपमेयोपमा मता धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि ॥ द्वयोः पर्यायेण उपमानोपमेयत्वकल्पने
उ३ तृतीयसादृश्यव्यवच्छेदार्थं धर्मार्थयोर्हि कस्यचित्केनचित्सादृश्ये वर्णिते तस्याप्यनेन सादृश्यमर्थसिद्ध
मपि पुनस्तेन वर्णितं मानं तृतीयसादृश्यव्यवच्छेदार्थं फलति खमिव जलं जलमिव खं हंस इव चन्द्रश्चन्द्र
इव हंसः कुमुदाकारास्ताराः ताराकाराणि कुमुदानि एवमुदाहरणे श्रीरिति धर्म उपात्त इह तु निर्मल·

ऊ॰र॰
ध

ध्यते १ विषय्युपमानभूतं पद्मादि विषयस्तूपमेयं वर्णनीयं मुखादि विषयिणो भेदेन ताद्रूप्येणावति
ष्ठपररंजने रूपवत्करणं रूपकं अन्यरूपेण रूपवतः करणात् नच क्वचित्प्रसिद्धविषय्यभेदपर्य
वसितं क्वचिद्भेदे प्रतीयमानएव तदीयधर्मारोपमात्रपर्यवसितं ततश्च रूपकं तावद्द्विविधं अभेद
रूपकं ताद्रूप्यरूपकमिति द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधं प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेन न्यूनत्ववर्णने
नानुभयोक्त्या चेति रूपकं षड्विधं अयं ह्विरित्यादिसार्द्धश्लोकेनाभेदरूपकानि अस्यामुखेंदुनेत्यादि
सार्द्धश्लोकेन ताद्रूप्यरूपकाणि चाधिकान्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहरणानि ये
नरराजइति विशेषणेन वर्णनीयराज्ञि प्रसिद्धशिवाभेदरंजनाच्छिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयराज
भावावस्थायां न्यूनताधिकानयोरवर्णनाच्चानुभयाभेदरूपकमाद्यं तृतीयलोचनग्रहणेनापूर्वा
वस्थातो न्यूनतादर्शनान्न्यूनाभेदरूपकं द्वितीयं न्यूनत्ववर्णनमपि उभयाभेददार्ढ्यापादकत्वाच्चम
न्मारकारिविषमदृष्टित्वपरित्यागेन जगद्रक्षकत्वोक्त्या शिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयराजभावाव।
स्थायामुत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकं तृतीयं एवमुत्तरत्र ताद्रूप्यरूपकोदाहरणेष्वपि क्रमेणा
नुभयन्यूनाधिकभावा उन्नेयाः अनेनैव क्रमेणोदाहरणांतराणि चंद्रज्योत्स्नाविसदपुलिनैसैकते। ध

4

यथावा अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मास्म तात दृप्यः ननु संति भवादृशानि भूयो भुव
नेस्मिन् वचनानि दुर्जनानां ऐनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्चैतत् सुधापवादे सुधयातिरन्वा
भेकि त्वां गुजं अर्वणि पर्णोपमित्यनिष्पत्तिवचनं एवं भ्यउत्कर्षशालित्वतर्थं प्रतीयं उदाहरणे मया
पनादन्तो ञ्जोपमित्यनिष्पत्तिरुदयादिना यथावा आकर्णयसजातिवचनीयमिदं भुवि शशांकस्त
वञ्जेणापामरैरूपमीयते प्रतीयमुपमानस्यैकेमर्थ्यमपिमन्वते दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किंपद्मेन किमिं
दुना उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजकपूर्वं दत्वे नोपमानप्रातिलोम्यात् पंचमप्रतीयं यथावा तदोज्ज
सत्वस्य गासः स्थितादिमो हृथेति विनेऽरुतेयदायस तनोतिमानोः परिवेषकैतवात् दाविधिः अं
दुलानां विधोः पि केचिदनयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेन तदंर्भावंमन्यते अन्येतु
पंचमं प्रतीयप्रकारमुपमानातेपरूपत्वादातेपालंकारमाहुः विषयभेदताद्रूप्यांरंजनं विषयस्य य
त् रूपकं तत्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः अयंहि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् अयमास्ते
विनाशंभुस्तार्तीयीकं विलोचनं ९ शंभुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टितां अस्यामुखेंदुना लब्धे
नेत्रानंदे किमिंदुना १९ साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता अयं कलंकिनश्चंद्रान्मुखचंद्रोतिरि

कु॰द॰ परः शीतांशुरित्यनेन वक्त्रेंदोः प्रसिद्धचंद्रात् भेदमाविष्कृत्य प्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेन
५ त्कर्षापकर्षयोरदर्शनादनुभयताद्रूप्यरूपकं अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः अभाललोचनः
शंभुः भगवान्बादरायणः अत्र ब्रह्मादावपरः इति विशेषणोज्झितापि नाद्यमात्रविवक्षा विभाविता
चतुर्वदनत्वादिवैकल्यं चोक्तमिति न्यूनताद्रूप्यरूपकं इदं विशेषोक्त्युदाहरणमिति वामनमतं यदा
5 ह एकगुणहानौ गुणसाम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिरिति किमसुभिर्ग्लपितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीम
सुतामनः मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेंदुपरां विबुधः स्मरः अत्र दमयंतीकृतचंद्रोपालंभे
प्रसिद्धचंद्रेण निर्णीतकालिकमनःप्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः किं तु नलमुखचंद्र एवेति तत्राधि
काप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकं रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपंचनं तु चित्रमीमांसा
छयीभि यां द्रष्टव्यं परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयात्मना प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा २१ यत्रारोप्य
माणं विषयी किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानः स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात् प्रकृतात्म
तापन्नमपेक्षते तत्र परिणामालंकारः तत्रोदाहरणं प्रसन्नेनेति अत्राब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निरुह्य
तेन तद्दृशः मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् न चोपमितसमासाश्रयणेन दृगब्जमिवे॰

श्रियः याः साद स्पृतं चिरत्नरमभूमिशि दूषूनोः कयोश्चित् एकोवक्ति प्रथमनिर्दिष्टकैटभं कंसमन्यस्तु
तैमस्त्वे कथयभवता कोऽहनस्तत्रपूर्वं अत्रसत्वमित्यनेन कंसकैटभयोर्हन्तापोगरुडध्वजः तत्तादात्म्य
वर्णनीयस्यरामः प्रतिपाद्यते प्रतिकंसकैटभयोर्वर्णयोर्वापर्यप्रसक्त्याजेन तत्तादात्म्यदृढीकरणात्
पूर्वोवस्थात उत्कर्षयोः विभावनाच्चानुभयाभेदरूपकं वेधाहेयाभ्रमंव क्रोकान्ता स्तकनकेषुच तासते
स्वयमनामसक्तः सातानुगीनराकृतिः अत्रसातादिति विशेषणेन विरक्तस्य प्रसिद्धशिवतादात्म्यमुद्दि
श्यनराकृतिरितिदिव्यमूर्तिर्वैकल्प्यप्रतिपादनात्पनाभेदरूपकं तथागते किमिति वेपत एषक्षिंपुष्कं
सेतमेथकृदन्तः किमसौ विभेति ह्रीयान्तरेऽपि नहि तेस्पवशं वदेत्रतो राजपुंगव निषेवत एव लक्ष्मीः
अत्रत्वं सेतमेथकृदिति सेतोरमृतमथनस्य कर्तापुरुषोत्तमेन वर्णनीयस्य तादात्म्यमुक्तात यापित
नः८ रामनेसेतवंधनाय मंथनायचेतिसं मुद्रेणोभेतयो ह्रीयानराणामपित्वत्तु वशंवदत्वेन एवं वहीपा
तैर्जेनत्वाभावात्त्वामलक्ष्मीकत्वेन मंथनप्रसक्त्यभावाच्चेति पूर्वावस्थात उत्कर्षविभावनादधिकाभे
:दरूपकं किंपद्मस्यरुचिं नहन्ति नयनानंदं विधत्ते नकिं वृद्धिंवाझषकेतनस्यकुरुते नालोकमात्रे
किंवक्रेन्दौ सत्यमस्तापपदनपरः शीतांशुरुतं पतितेदर्पस्मादमनेन चेदिह तदप्यस्यैव विनाधरे अत्रा

ऊ० टी० गतं यस्त्वयाभीतं भक्तं गजेन्द्रयात्रायतेस्म सोयमादिपुरुषो नमइति रूद्राभिः संसारभीत्यातद्यार्थि
९ नीभिः कृष्णोयमद्युरोपविशन्दृष्टः यस्त्वयाचंचलत्वेनप्रसिद्धपाः स्त्रियोपिकामोपचारैर्वेदग्ध्येनति
त्यवल्लभः सोयंदिव्ययुवेतियुवतीसमूहैः सोत्कंठंदृष्टः बालाभिस्तुबालगतरूपवेषालंकारदर्शन
मात्रलालसाभिर्यथावस्थितवेषादियुक्तो दृष्टइति बहुधोल्लेखः पूर्वंकामत्वाद्यारोपेण रूपकसंकीर्णः
अयंतशुद्धइतिभेदः एकेनबहुधोल्लेखेप्यसौ विषयभेदजः गुरुर्वचस्यर्जुनोयंकीर्तौ भीष्मः शरास
6 ने २२ गृहीतृभेदाभावेपि विषयभेदाद्बहुधोल्लेखनादसावुल्लेखः उदाहरणं श्लेषसंकीर्णं वचो विष
ये महान्त्युक्तियादिवत्प्रदस्यतिदित्यादिष्वर्थान्तरस्यापिकरीकरणात् शुद्धोयथा अक्रूरः कंसजयोः
कृशांविलग्नेविपुलेचवल्गु षिविस्मरन्तेनितंबे अरुणाधरमाविरस्तुचित्ते करुणाशालिकपालिभागधे
यं स्मात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदाकालंकृतित्रयं पंकजंपश्यतः कान्तामुखंमेगाहतेमनः २४ अयंप्रम
न्नमधुपस्तन्मुखेवेत्तिपंकजं पंकजंवासयाथार्थैश्चस्माकंनतत्तुनिर्णयः २५ स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैः सादृ
श्यान्निरूढमानैः स्मृतिमान्भ्रान्तिमान्ससंदेहइतिस्मृत्यादिपदांकितमलंकारत्रयंभवतितत्रक्रमे ९
णोदाहृतं यथावा दिव्यानामपिकृतविस्मयंपुरस्तादंभस्तः स्फारदरविंदंवारुदस्तां उद्धोत्पश्चि·

ति पूर्वं परार्थं प्राधान्यमस्तीति वाच्यं प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगादुपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्र
योगादिति तद्प्रयोग एवडुपमितसमासानुशासनात् अत्रस्य वीतरणोपयोगित्वं न स्वात्मना संभवत्य।
नस्तस्य प्रकृतदृगात्मना परिणत्यपेक्षणात्परिणामालंकारः यथा वा तीर्थीभूतेशमौलिस्रजम
मरधुनीमात्मना सोऽनुतीर्यस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानान्तरस्त्राविकाय व्याख्यापिसत्तनीभिः
शावरयुवतिभिः कौतकोदंचदंतं कच्छादन्वीयमानाः तणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे अत्रारोप्य
माणानरः सौमित्रिमैत्रीरूपतापन्नया गृहोपकारलक्षणकार्योपयोगिनस्वात्मना गृहस्यरघुनाथे
कृपसाद्यपेतत्वेनवेन नार्थिनाभावादितिपरिणामः बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते स्त्रीभिः
कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरीक्षितः २२ यत्र नानाविधधर्मयोगादेकं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिमि
त्तभेदादनेकेन गृहीत्रानेकधोल्लिख्यते तत्रोल्लेखः अनेकधोल्लेखनेरुच्यर्थित्वभयादिकं यथार्हं प्र
योजकं रुचिरभिरीतिः अर्थित्वं लिप्साभयं भीतिः स्त्रीभिरित्याद्युदाहरणं अत्रैक एव राजा सौंद
र्यादितरगुणपराक्रमशालीति स्त्रीभिरर्थिभिः प्रत्यर्थिभिश्च रुच्यर्थित्वभयैः कामकल्पतरुःकालरू
पोल्लेखः यथा वा राजन्त्रातेति हृष्टाभिः श्रीकांत इति पौरैः यथास्थितमश्वबालाभिर्दृष्टः शौरिःसकौ।

भ्र.द. यथा वा मेचकान्तभूमिषु परमूलशिलासहस्रसंसक्तरत्नकिरणैः स्फुरन्तींद्रुमच्छायामृगाः ग्रासकरत्व·
२ तिपामरोक्तिस्तेषां कथंचिद्रूपितत्रनहिप्रसक्तिः अत्रचंद्रमध्येमेचकनकालिकमंदरशिलासंबद्धरत्नकिरण
किरणस्येवच्छायादीनां संभवोनास्तीतिच्छायात्वाप्यपह्नवः यामरवववनोपन्यासेनाविष्कृतः अन्यत्रत
स्यारोपार्थः पयस्त्वापह्नुतिस्त्वसः नायंसुधांशुः किंतर्हि सुधांशुप्रेयसीमुखं यत्रक्वचिद्वस्तुनितदीय·
धर्मनिह्नवः अन्यत्रवर्णनीयेवस्तुनितद्धर्मस्यारोपार्थः साएवंस्त्वापह्नुतिः यथाचंद्रेचंद्रत्वनिषेधः
7 वर्णनीयेवस्तुनिप्रेयसीमुखत्वस्यारोपार्थः यथावा हालाहलंनैवविषंविषंरमाजनः परंव्यत्ययम·
न्वतेनिपीयजागर्त्तिसविनतंशिवः स्पृशन्निमांमुह्यतिनिद्रयाहरिः पूर्वोदाहरणेहेतूक्तिंविनास्य·
त्रतुसास्तीतिभेदः ततश्चपूर्वोपह्नुतिवदत्रापिद्वैविध्यंद्रष्टव्यमितिभ्रान्तापह्नुतिरन्यस्यशंकायांभ्रांति
वारणे तापंकरोतिसीत्कंपंचत्वः किंसखिनस्मरः अत्रतापंकरोतीतिस्मरहेतुनोक्तेतेकथितेतस्यज्वरसा
धारण्यादन्नतुप्यासख्योत्तरः किमितिपृष्टेनसाविस्मरइतिनत्वोक्ताभ्रांतिवारणंकृतं यथावा ना
गरिकसमर्थिकोत्रतिरिहसहिष्णुः कोयमुभयतःपृष्टः नहिनहिकरिकलभोयंशृंगारेहोयमस्यन ७
तपृष्टः इदंसंभवतभ्रांतिपूर्विकायांभ्रांतापह्नुताबुदाहरणं कल्पितभ्रांतिपूर्विकायथा जसनेयंवे

यमिव कांचिदुन्नरनीमस्या वीक्ष्य जलनिधिमंथनस्य शौरिः पूर्वत्र स्मरतिमनुदाहरणे सहशसेव स्मृतिः अ
त्र सदृशलक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्सदृशपि नोजलनिधिमंथनस्यापि स्मृतिरिति भेदः पलाशकुसुमभ्रांत्या
शुकतुंडे पतत्यलिः सोपि जंबूफलभ्रांत्या तमलिं धर्तुमिच्छति अत्रान्योन्यविषयभ्रांतिनिबंधनः पूर्व
स्माद्विशेषः जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयंत्रस्य दुर्जनाः
पूर्वोदाहृतासंदेहः प्रसिद्धकोटिकः अयं तु प्रसिद्धकोटिक इति भेदः शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो ध·
र्मनिह्नवः नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगंगासरोरुहं १९ वर्णनीये वस्तुनि तत्सदृशधर्मारोपफल
कस्तदीयधर्म[illegible]निह्नवः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितत्वधर्मांतरस्यापि वा निह्नवः शुद्धापह्नुति
र्यथा चंद्रे गुनदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चंद्रत्वस्यापह्नवः यथा वा अंके केपि शशंकि
रे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे इंदौ यद्दलितेंद्रनीलशकल
श्यामं दरीदृश्यते तत्सांद्रं निशिपीतमंधतमसं कुक्षिस्थमालोकयते अत्रोत्प्रेक्षितधर्माणामपह्नवः
परपततोऽन्यासाद्दृश्यसिद्धः स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपह्नुतिः नेंदुस्तीव्रो न निशि पर्कः सिंधोरौ
र्वोऽयमुत्थितः २० अत्र चंद्रे तीव्रत्वे नैशत्वयुक्तिभ्यां चंद्रत्वसूर्यत्वापह्नवो वडवानलत्वारोपार्थः य

अ०-द० द्रं नीजारङ्गं तं धस्यो भूर्लीभवीथिपा पतिं कुन्त्राप्रविततः अङ्कुरास्मीत्यध्यवसायत् कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ
८ व्याजाद्यैर्निह्नुतेः पदैः निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्तादृक्पातकैतवात् ३१ अत्र सत्यत्वाभिधायिना कै-
तवपदेन नेमे कान्ताकटाक्षाः किन्तु स्मरनाराचाः इत्यपह्नवः प्रतीयते यथा वा रिक्तेषु वारिक।
थ्यया विपिनोदरेषु मध्याह्नजं भिनमहातपतापतप्ताः स्कंधांतरोत्थितरवाग्निशिखाच्छलेन निःशंस
सार्ध्यतरवे जलमर्थयन्ते संभावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सि-
द्धासिद्धास्पदे परे ३२ घनमस्मिन्तमः शंके कोकी विरहशुष्मणा लिंपतीव तमो गानि वर्षतीवाञ्ज-
नेन नभः ३३ रक्तौ तवांघ्रि मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवं त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी ३४ म-
ध्यः किं कुचयोः पुष्ट्यै वद्धः कनकदामभिः प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति ३५ अन्यधर्म-
संबंधनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा सा च वस्तुहेतुफलात्मगोचरत्वेन त्रिविधा त-
त्र वस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वन्तरतादात्म्यसंभावना प्रथमा स्वरूपोत्प्रेक्षा इत्युच्यते अहेतोर्हेतुभावेना-
फलस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षेत्युच्येते अत्राद्या स्वरूपोत्प्रेक्षा उक्तविषयानुक्तविषया
चेति द्विविधा परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धविषयासिद्धविषया चेति प्रत्येकं द्विविधे एवं षट्सामुत्प्रेक्षाणां ८

णी कृतनकचकलापो न मरालं अलेकस्तूरी यं शिरसि शशिरेखा न कुसुमं इयं भूतिर्नांगे प्रियविर
हजन्मा धवलिमा पुरारातिभ्रांत्या कुसुमशर किं मां प्रहरसि अत्र कल्पितभ्रान्तिर्जनितेयमिन्या
दिनिषेधस्तत्र प्रणोन्नेयाया एवंवत् प्रस्तावात् इंगीतवचनतत्वाख्यानोपमेत्युपमाभेदं मेने यदाह
नपमेत्युपमेवेदं नमौ वतदीपमे इति विपर्यस्तरूपता तत्वाख्यानोपमामतेति छेकापह्नुति
रन्यस्य शंकातस्तथ्यनिह्नवे अजस्य नमत्यदेलग्नः कान्तः किं न हि नूपुरः कस्याचित्कांचित्प्रति रह
स्योक्तावन्येन श्रुतायां इत्थं समाधानं इदं वर्णितेनातस्य निह्नवे छेकापह्नुतिः यथानायिकयान
र्मसखीं प्रति प्रजल्पन्मम पदे लग्नः इति स्वनायकवृत्तान्ते वर्णमाने तदाकर्ण्य कान्तः किमिति शंकितन
वनीमन्यां प्रति न हि नूपुर इति निह्नवः यथा वा सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमांचं
नागरिकः किं मिलितो न हि न हि समीरे हेमन्तः पवनः इदमर्थयोजनया तथ्यनिह्नवे उदाहरणं श
ब्दयोजनया यथा पदेवन्नपने स्मराग्नि सततं भातो भवेत्स्वकान्तले नीले मुख्यति किं करोमि महितैः क्री
तोस्मिते विभ्रमैः इत्युक्त्वा शमवचोऽतिशान्तमसमस्तध्यानमिर्भर्त्सिते तोरोयया कुसुमस्तनपरमेवतद्वपदिशन्की
इतिरिः धनवः सर्वानिर्दिष्टविषयान्तनयोजने उदाहरणं विषये कोपि ग्रवस्याभेदेन योजने यथा व

ऊ.द. णीयधर्म्युत्प्रेक्षितायां धर्मोत्प्रेक्षितायां वस्त्वेव हेतुविषयं हेतुत्वं चरणयोस्तनःसिद्धत्वेनामीवस्तुनो विलेपनं न हेतुरिति
९ अहेतोस्तस्य हेतुत्वेन संभावनाद्धेतूत्प्रेक्षिता विलेपनस्य विषयस्य सत्त्वात्सिद्धविषया वेदनमविरोधेन।
भाविकेनापिकावदनकान्तिप्रेप्सा न हेतुरिति तत्र तद्धेतुसंभावनाद्धेतूत्प्रेक्षिता वस्तुतस्तदिच्छाया अभा।
वादसिद्धविषया मध्यः स्वयमेव कुचोपरतिनतकनकदामवद्धेनाथवमितायावलित्रयशालिताया
वलादिति मध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षितासिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षिता जलजस्य जले निजावस्थि·
तेर्हृदवासतपसेनाथवासितायाः कामिनी [illegible] चरणसायुज्यप्राप्तिर्न फलमिति तस्या गगनकुसुमाय
मानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्षणादसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षिता अनेनैवक्रमेणोदाहरणान्तराणि वाले
न्दुवक्राण्यविकाशभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव व·
नस्थलीनां अत्र पलाशकुसुमानां वक्रत्वलौहित्यसंबन्धेन निमित्तेन वसन्तनायकसमागतवनस्थली
संबन्धिसखः कृततनखक्षततादात्म्यसंभावनादुक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षिता पूर्वोदाहरणे निमित्तभूतधर्म
संबन्धो गम्य इह तूपात्त इति भेदः कृतः नन्विवशब्दस्य सादृश्यपरत्वेन प्रसिद्धत्वान्नाद्रुपमैवास्तु लिंपतीस्स
दाहरणे लेपनकर्तृरूपमानत्वार्हस्य क्रियोपमर्जनत्वादिह तावदनानामस्योपमर्जनत्वस्योपमावाय· ९

धूमस्तोमेत्यादि नाश्रमे ... रजनीमुखे सर्वत्र विस्तृतस्य तमसो नैल्यदृष्टिप्रतिरोधक
त्वादिधर्मसंबंधेन गम्यमानेन निमित्तेन नभसः प्रियविरहितसर्वदेशस्थितकोकांगनाहृदयगत·
प्रज्वलित्वाद्विरहानलधूमस्तोमतादात्म्यसंभावनास्वरूपोत्प्रेक्षा तमसो विषयस्योपादानात्तु।
क्तविषयालमोक्षा गगनस्य नभसः कृत्स्न निरूपणं येन सकलवस्तुमांसलमलिनीकरणेन निमित्तेन तमःक
र्तृकलेपनकर्मतादात्म्योत्प्रेक्षा तान नभसः कर्तृकांजनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षा चानुक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा
उभयत्रापि विषयभूतस्य तमसो व्याप्तत्वस्यानुपादानादनुक्तविषयानन्तरं तमसो व्यापनेन निमित्तेन
लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा तान नभसो भूपर्यंत गाढनीलिमव्याप्तत्वेन निमित्तेनांजनवर्षणकर्तृता
दात्म्योत्प्रेक्षा चेति उत्प्रेक्षाद्वयमनुक्तविषयमेवास्त्वमेवं लिंपतीव वर्षतीत्यत्र व्याख्यातयोः कर्तृवाचक
त्वेपि भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतेर्धात्वर्थक्रियायाः प्राधान्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्तृक
स्योत्प्रेक्षणीयत्वे यान्यत्रान्वयासंभवात् अत एव हेतोस्तस्योपमायामप्युपमानत्वपक्षान्वयोदाहरणानि रा
कृतः कर्तापि पुरुषमानं स्यात्प्रभृतोसौ क्रियापदे स्वक्रियासाधने व्यग्रो नाग्लमन्यदपेक्षितं इति के
चित् तदन्येन नभसो विषयत्वे त्वकर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्याहुः तन्मते स्वरूपोत्प्रेक्षा

कु०द० १० दमानन्दयोरुभयोरुपकारैः अत्र विवक्षिताकृतं स्वकिरणैः सहजनलोचनानां नयनमसदेव राजकान्तिप्र
तिहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितमिति प्रसिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा एवं विधुर्वर्धयितुं पयोधिं शंकोऽयमेणांकमृगांकि
येति यथा श्लिष्टोऽपि प्रियविप्रयोगे मम शोककोकीनयने कियेति अत्र वेदेणांकतनसदृदस्यहृदयं
सदेव नदानेन कृतमप्यवेदकीनत्वावरणस्य कोकाङ्गनाबाष्पस्रावणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्षितमिति सिद्ध
विषयाफलोत्प्रेक्षा रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानां उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमा
नां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्यां अत्रोत्तरायणस्य परिवर्तनमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्षितमित्यसिद्धविष
याफलोत्प्रेक्षा एतावत्प्रभेदोत्प्रेक्षाः मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवश
ब्दोऽपि तादृशः ३९ उत्प्रेक्षाव्यंजकत्वेन परिगणितानां शब्दानामप्रयोगेन व्यंग्योत्प्रेक्षा त्वत्कीर्तिर्भ्रम
णश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगां रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निः
सरन्ति शिताः शराः ४० विषयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विनापि विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिग
रणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्सति रूपकातिशयोक्तिः
यथा नीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां च ग्रहणं निगरणपूर्वकं तद्रूपताध्यवसानं यथा

कस्याभावात् उच्यते उपमायामत्र कविविवक्षितेति रविनावेत्तैः सद्दवङ्क्षु शाकततयावसंततनापकसमागत
वनस्थलीसंबंधिमस्यविशेषणस्यानपेक्षितत्वादिह तद्रुपादानेन पलाशमुकुलानां नवत्वततादात्म्यसंभा
वनायामिव शाक्यमवस्थापयतीति तत्यात्मपवतद्विशेषणसाफल्यात् अस्मिंश्च संभावनायामपीवशब्दोह
रेति पन्ने वदनमाव भातीति पितशीवनतरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनं ददाद यकौ विरिंचलिपतीव दिगंगनाः
अत्र तरंगाग्रैः फेनचंदनस्य प्रेरणं पेषणं तयोरस्मिन्नुत्प्रेक्ष्यते इति समुद्रस्य स्थितस्य चंद्रस्य प्रथमसमुद्रप्रेरणं
नानांकरणं दित्व्यापनं च समुद्रोपनतफेनचंदनकृततलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते उभयत्रक्रमेण समुद्रप्रा
नगतफेनचंदनपुंजीभवने दिशां धवलीकरणं च निमित्तमिति फेनचंदनप्रेरणकिरणव्यापणयोर्विष
योरनुपादानात् अत्र वक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा येषां तु पानेनत्र योः समुद्रचंद्रयो रेव तत्कर्तृकपेषणलेपन·
रूपयसौत्प्रेक्षेतिमतं तेषां मते पूर्वोदाहरणेऽथ मेतिधर्म्येतस्वतादात्म्योत्प्रेक्षा इहधर्मेतिधर्मसंस
र्गोत्प्रेक्षेतिभेदोवगंतव्यः रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रस्य भावादिवदिवसप्रभः भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् स
तनोदिने रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रस्याभावः तत्रापि प्रतापयशःसर्गेन हेतुरितित्स्य तद्धेतुत्वसंभावनासिद्धवि
षयाहेतूत्प्रेक्षेता विवमततानाविषमेनेव भिन्नाश्रयगोमहत्स्तेण समं ज्ञातानां गात्रापिने ग्नयरतमये याखलने

कु.टी.
२१

स्तनमुक्ते गता स्वर्नीत्वमिव हर्तेन तस्य संभ्रमे नैव रचितो लीलां यथोल्लसत्केन न तितु लेन मुक्ताहारलसैव विभा
तिमिश्रा इति तन्नास्ति पालनक्रमभेदः यत्तु शुद्धापह्नुतिगर्भत्वं मुक्तं तत्र केनचित् निरपह्नुतं तेनैवाहारहा
सोत्प्रेक्षेत एवादिह त्वपर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वं बंधु संकुलासावपह्नुत न स्यामस्तादैः स्वक्तादिशुनिवेशलात्
इदं तु पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपि संभवति तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा जानेनिरागमादिदम
वविंवविंव स्पष्टक्तमितो भ्रमत्त्व नयनैर्विशेषावगमात्समानं नास्तिभ्रमोऽभूदनयोर्जनानां अत्र प्रसि
द्धफलेविंवतामपह्नुत्यानि रागाणालिभिन्नदमयंत्यधरे तद्रूपोत्प्रेक्षा पर्यस्तापह्नुतिगर्भा हेतूत्प्रेक्षा
यां तन्नगर्भत्वं प्राकृत्विति तेहेतूत्प्रेक्षोदाहरणपवहश्यते यथोपकारेषु यहैन त्वमपह्नुत्यान्यत्र नि
वेशिते फलोत्प्रेक्षायां यथा रविसोगजः प्रमानतः स्नात्वापिनं पुवसैविघातिनेत्यादौ गजस्ना
नेहितिफलं अप्रसिद्धः प्रतिफले स्नानेफलत्वमपह्नुत्य पापनयनेन निवेशिते अलेम
नयाप्रसक्तानुप्रसक्तापह्नुत्यमलनुसरामः भेदेऽतिशयोक्तिः स्यात्तस्यैवान्यत्ववर्णनं अन्यदेवास्य गां
भीर्यमन्यद्धैर्यं महीपतेः २९ अत्र लोकप्रसिद्धं गांभीर्यं भेदेऽपि भेदो वर्णितः यथा वा अन्येयं रूप
संपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी नैषा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः संबन्धातिशयोक्तिः स्याद्द्वयो। ११

ता॥ वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली। अग्रे शै
लौ सुकृतिसुगमौ चन्दनाच्छन्नदेशौ तत्रत्यानां सुलभममृतं सन्निधानात्सुधांशोः॥ अत्र वाप्यादिशब्दै
र्नाभिप्रभृतयो निगीर्णाः॥ अत्रातिशयोक्तौ रूपकविशेषणं रूपके दर्शितानां विधानामिहापि संभवो
स्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शितार्थं॥ तेनात्राप्यभेदातिशयोक्तिरूपातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यं॥ तत्राप्याधि
कान्यूनतादिविभागश्चेति सर्वमत्रसंधेयं॥ यथा वा॥ समाबद्धग्रामैकपवनचकोरैरत्र सूतः किरन्नुज्यो
त्स्नामक्षीनवलवलिपाकप्रणयिनीं॥ अथ प्राकोणप्रदिग्भागेनयेन नर्कयमनागनाकाशकोयं गलितद २१
दिग्गः शीतकिरणः॥ अत्र कोयं गलितस्पृहस्तिगाइत्यत्र मागुप्तिचंद्राङ्कदः ततउक्तिसुगर्भितः एवमन्य
त्रापूहनीयं॥ यथापङ्क्तिगर्भितं सेवसापङ्क्तावामता स्वच्छक्तिउसः पावनं मृंगालाः पशुपतिलोविधौ इ
अत्रत्वन्यूक्तिसामर्थ्यमेवावगतमित्यतिशयोक्तिः चंद्रमंडलस्यामवस्थेन भवतीत्यपङ्क्तिगर्भा॥ यथा वा
मुक्ता विद्रुममंतरा मधुरसः पुष्पं परं पल्लवे॥ प्रालेयप्रुति मणिकलेवरवलनयोरसिकानार्णवे नवोदंचति
स्थंवस्तु दृष्टिं न पुनः पूर्वीचलाभ्यंतरेता नीमानि विकल्पयंतितन्मेये धीन माहक्षणे॥ अत्राधररसप्रथम
प्रभृतिनामतिशयोक्तिः पुष्परसेन मधुरसस्यापङ्क्तिगर्भा॥ अलंकारसर्वस्वक्रमस्तु पोन्यैतावांस्तापङ्क

ऊ॰ दृ॰ गलिता निपुणे बलयात्पराणि तथैव दन्तानि प्रत्यक्षाणि शाखोक्तिस्तयोर्विपर्ययव्यतिक्रमे मुग्धे मानो
१२ गतः पश्चादनुनीताश्रियेणमायथावा कवीन्द्राणामाश्रमनृपस्यमनदमेवनासरणंश्चलहंगासमाकु व२
लक्रतिमदामोदमधुपाः अमी पश्चात्तेषाम् अपरिपतिताः स्वन्नपतेः कटान्ताः हीरोद्गमरुवकुकवीची॰
सहचराः पतन्ति स्त्री प्रतिपादितेनायः कार्यंयो अपन्यापत्नायोः वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्य
योगिता संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च तदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते मालतीशशभृल्ले
खाकदलीनां कठोरता प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगितासंज्ञं चेति ल्यद्द
तिप्रस्तुतत्वे तुल्ययोगितायामुदाहरणं तत्र प्रस्तुतत्वेऽप्युदयकालीनतया वर्णनीयानां सरोजानां प्रकाश
भीतस्वैरिणीवदनानां च संकोचरूपैकक्रियान्वयो दर्शितः उत्तरश्लोके नायिकासौकुमार्यवर्णनेऽप्र
स्तुतेष्वप्रस्तुतानां मालत्यादीनां कठोरतारूपैकगुणान्वयः यथा वा संजातपत्रप्रकराञ्चितानि प४
समुद्वहन्ति स्फुटपाटलत्वं विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शाद्दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः नागेन्द्रहस्ता
स्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषः लब्ध्वापि लोके परिणाहिरूपं जातास्तदूर्वोरुपमान
बाह्याः अत्र ग्रीष्मवर्णने दीर्घत्वेन प्रस्तुतानां दिनानां पद्मानां चैकक्रियान्वयः ऊरुवर्णने अप्रस्तुता। १

22

पुर्णेऽस्ति ४ यथा वा कतिपयदिवसैः ... यंप्रयायात्पान ... रिः स्तनजानरावसानः ३ ॥१

रोयोगकल्पनं सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशंति विधुमंडलं निर्विनिमुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वी
रस्रुद्देवे अत्र चक्रवाकाः सूर्यास्तमयकारकस्य हास्ये स्मृतयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषासंबंधोवर्णि
तः योगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयोक्तिरितीर्यते त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे ४ अत्र स्वर्द्रु
मेष्वादरसंबंधेपि तदसंबंधो वर्णित यथा वा अनयोरनवद्यांगि स्तनयोः जृंभमाणयोः अवकाशो न
२५ पर्याप्तं बाहुलतान्तरे अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः आलिंगति समं देव ज्यां शरा
श्च पराश्च ते ४ अत्र यदा मौर्व्याः संधानं तदानीमेव शत्रवः तिनेपतंतीति हेतुकार्ययोः सहत्वं वर्णि
तं यथा वा मुंचति मुंचति कोशं भजति च भजति प्रकंपमरिवर्गः हम्मीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्षमामाशु
अत्र खड्गस्य कोशत्यागादि समकालं अरिपुरापमृत्युत्यागादि वर्णितः चपलातिशयोक्तिस्तात्
९५ कार्यं हेतुप्रसक्तिजे यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोर्मिकाभवदत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण
योषितां तितकार्यं कार्यमुक्तिनेव प्रदर्शितं यथा वा आदातं सकुदीक्षिते पिकरुते मेत्थाग्रमालेदितं ९३
त्वतारंजनवार्तयापि सहसा रक्तेन तत्पादयोः अंगानामकुत्रले यत्न स्मरणमप्यत्यंतविद्रावृंहं तासी
ग्रस्त्राः किमन्यदलका मोक्षोऽपिभासायते यथा वा यामितया भोतिथेवदति पुरस्तात्तु पानत भृंगाः

उ०३० निहतो मत्तहस्तीघटो नागः सारदंसदन्तिः यथानुलिप्ताः कल्पशोभोऽवंद सरतमृदिताबालवनितादति।
१५ म्पासो मंते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः अत्र प्रस्तुतानां नृपाणां अप्रस्तुतानां मण्यादीनां च सोऽस्ति कथ
मेवन्वयः प्रस्तुतैकनिष्ठः सामान्यो धर्मः प्रसंगादन्यत्र उपकरोतीति प्रसादार्थमारोपितो दीपे इत्यादि
वेति दीपसादृश्याद्दीपकं संज्ञायां चेति इवार्थे कन्प्रत्ययः समासेपि समासेवर्णितो बोधितव्यमिति प्रकृत।
तत्र श्रुतप्रकृताविप्रत्यप्रकृतानातिरेकिवितं इत्यत्र प्रस्तुतानाप्रस्तुतानां गतधर्मान्वयं प्र...तिभाति
मतेनभामिकल्पमत्रापस्तुतस्येदप्रथमेधर्मान्वयः तथापि प्रासंगिकत्वं नहीयतेवस्तुगत्याप्रस्तु
तोहेशेन प्रवृत्तस्येव धर्मिणस्याप्रस्तुतेष्वन्वयात् नहिदीपस्य प्रासादरथ्यायोर्युगपदुपकारकत्वेनजा।
माश्रर्थे प्रतिपस्य सूत्रस्य प्रतिनियमः प्रथमंपारेवेषणे तचप्रासंगिकत्वं हीयतेनन्वय योगितायां तु
केवलप्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वैयत्येन धर्मान्वयाभ्यारेपि दीपकेनैव धर्मोक्तिरितिविशेषः अथवा तयोरपरो वि
शेषः उभयोरन्यतो रूपस्य लेकारस्य प्रस्तुतादिमेषुधि अत्राप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति तत्राव
स्थितउपमानोपमेयभावस्तत्रैव दीपकं गृह्णाति नेति कः सइति त्रिविधं दीपकाङ्गो भवेत् सहतिदीप
के सर्वमन्यं वदमाणोयमर्थो उपमानसूत्रे इति उक्तमीलितिकेदेशिन्तिस्फुटं तिक्तदृष्टान्तोक्रमाः मायेतिचानका १५

13

नां करिकराणां कदलीनां चैकगुणान्वयः हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता प्रदीयते परा
भूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया अत्र हिताहितयोः मित्रशात्रवयोः कल्पक्षभूतिदानस्य पराभवदानस्य च
प्रवेषणभेदाच्च समायात वृत्तितौल्यं यथा वा यश्च निंबं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा यश्चैनं गंधपु
माल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः अत्र वृश्चति सिंचति अर्चतीत्यर्थाद्द्वौरैवी क्यानि पूरणीयानि पूर्वोदाह
रणे स्तुतिपर्यवसायि इदं तु निंदापर्यवसायीति भेदः रूपं च समस्तलोकदाभरणेन तुल्ययोगिता
गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचो ऽन्या तुल्ययोगिता लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि अत्र वर्ण
नीयो राजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन समीकृतः यथा वा संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितान्यपि
क्षणद्वयं न तिष्ठंति घनारब्धान्यपि स्वयं एवं चात्र स्तुतिरिति निंदा इयं काव्यादर्शे दर्शिता रसांतरस्य तुल्ययो
गितां सिद्धिरिति केचिद्व्याजहुः यदा तु ज्यायेद्वृसिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्तितेन तुल्यतोत्कर्षेयुवामे
वेदविद्यातोनवलैजलपिजलैः इति मतांतरं अथ वृत्तमाणदीपकमेव वदंति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मै
क्यं दीपकं बुधाः मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकं
यथा कलभनृपालयोः प्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः यथा वा मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिः

ऊ॰ द॰ निषेधानर्हत्वाद्विवक्षापूर्वकवैलक्षण्यप्रतिषेधो यमानिह्नापर्यवसित एवेति पर्यैका मन्त्रसंधेयं अथास्तुतिः
२४ प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा प्रतिवस्तूपमा तत्प्रस्तुताप्रस्तुतानामिति विशेषः अयं चापरो विशेषः आवृ
तिदीपके वैधर्म्येण न भवति प्रतिवस्तूपमायां तु वैधर्म्येणापि दृश्यते यथा विद्वानेव हि जानाति विद्वज्ज
नपरिश्रमं नहि वृथा उपमाने वैधर्म्येणापि दृश्यते यथा विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमं नहि व
न्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनां यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयं नहि कस्तूरिकामोदः श
पथेन विभाव्यते दृष्टान्तः बिंबप्रतिबिंबभावेन दृष्टान्तस्त्वलंकृतिः त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमा
14 न् ॥ ४२ ॥ यत्रोपमानोपमेययोर्वाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ बिंबप्रतिबिंबभावेन निर्दिश्येते तत्र दृष्टान्तः अत्र की
र्तिमानित्यत्र कीर्तिकान्त्योर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः यथा वा कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहु
रनेन भूमिं नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः यथा वा देवीं वाचमुपासते हि ब
हवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः
किन्त्वस्य गम्भीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ननु दृष्टान्ते उपमानोपमेयवाक्ययोरुक्ति
नेन सधर्मस्यैव प्रतिबिम्बकथनात् ... ... जानातीत्यनेन सा २४

ते२

त्समासायां तिव्रशिलावलाः दीपकस्यानेकोपकारार्थतमतया दीपस्थानीयस्य शब्दस्यार्थस्य वा उभ-
योर्वा श्लाघ्यत्वं त्रिविधमावृत्तिदीपकं क्रमेणोदाहरणानि यथा वा उत्कंठयति मेघानां मा-
ला वर्गं कलापिनां यूनां चोत्कंठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः शमयति जलधरधारा चातकयूनां तृष-
विरहयननां तापयति च वधूलोचनचलधारा कामिनां प्रवासरुचिं वदनेन निर्जितं तव निलीयते चंद्र-
विंबमंबरे अरविंदमपि च सुंदरि निलीयते पाथसां पूरे एवं चान्येषां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वा-
दी६ भावेऽपि दीपकत्वव्यपदेशमात्रेणादीपकव्यपदेशः वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता तापेन भ्राज-
ते सूरः शूरश्चापेन राजते ॥५२॥ यत्रोपमानोपमेयपरवाक्ययोरेकः साधारणो धर्मः पृथङ्निर्दिश्यते सा
प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः यथात्रैव भ्राजते राजते इत्ये-
क एव धर्मः उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथगभिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः यथा वा स्थिरा शैली गुणवतां खल-
बुद्ध्या न बाध्यते रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते यथा वा नवाम्रतस्य दिनिपाद एककेन विवे-
कशालिना कथमन्यादृशेन स्थितेऽरविंदे मकरंदनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरसं हि वीक्षते अत्र यद्यपि उपमे-
यवाक्ये अन्यादृशोपमानवाक्ये वीक्षते इति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्य वर्जनीयस्य ऐ।

ऊ· द· रेगौगैतु नारीणामिति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतस्तथापि विशिष्टयोर्धर्मिणोरै
१५ क्यारोपो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्श
नेति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरयमिहोदाहृतः एवं च त्वयि सति शिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरम·
नुसरतो दर्शयन्तोर्थिमुद्रां चरमचरणपातैर्दुग्धदोहायकामाः करभमनुसरामः कामयेनोष्ट्रिकायां·
पृ ५ दोग्ध्रीमिति तितीर्षुरेवार्थितदुग्धस्तनयुगलीवं इत्यादिषु वाक्यभेदाभावेपि वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शना विशिष्ट
योरैक्यारोपसद्भावाद्वाक्यार्थयोरसदृशयोरिति लक्षणवाक्ये वाक्यार्थशब्देन बिंबप्रतिबिंबभावापन्नव
नं६ स्तुविशिष्टरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्धर्मिणोर्विवक्षितत्वात् एवं च राजसेवा मनुष्याणामसिधारावलेह
नं पंचाननपरिष्वंगो व्यालीवदनचुंबनं इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरैकैकपदोपात्तत्वेपि वाक्यार्थ
वृत्तिनिदर्शनायामनतिः तयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टव्यापाररूपत्वादिति अत एव नि
दर्शनायां रूपकाद्भेदः रूपके च विशिष्टयोरेव मुखं चंद्र इत्यादिकयोरैक्यारोपः अंघ्रिदलं दरेदर्देवसुति
मोवल्लिनिदर्शने विपिनविहारमसृणनालदलोर्ध्वं देवस्तवः इति विशिष्टरूपकोदाहरणेपि न बिंबप्रतिबिं
बभावापन्नविशिष्टतानिविशेष्यकमलस्पि एतद्रूपमाधारणापर्यवसानसंपादनार्थमेव तत्र विशेष १५

गगायमन्तावधिप्रवर्तनसंस्पर्शिमात्रस्यविवक्षन्नादृश्रोसहृदयाणांपराहृत्तिर्दीपकाद्विशेषः पूर्ववन्त्र
न्नेतप्रसन्नविषयत्वकृतोह्युपमः तेषुधर्मिणाणप्युद्दृश्यते कृतंचगर्वाभिमुखंमनस्त्वयाकिमन्य
देवंनिहतास्त्रनोद्विषः तमांसितिहेनिदिनावतावदृष्टमात्रयावदयान्मुदपाद्विमौलितं वाक्यार्थ
योः सदृशयोरैक्यारोपोनिदर्शना यथातः सौम्यतासयंपूर्णेंदोरकलंकिता ५४ अत्रदान्तप्रकृष्ट
सौमनस्योपमेयवाक्यार्थस्यपूर्णेंदोरकलंकितत्वस्य उपमानवाक्यार्थस्यपरस्परमैक्यारोपः यथावा
अरण्यरुदितंकृतंशवशरीरमुद्वर्तितंस्थलेऽब्जमवरोपितंसुचिरमूषरेवर्षितं श्वपुच्छमवनामितं
बधिरकर्णजापःकृतोधृतोऽन्धमुखदर्पणोयदबुधोजनःसेवितः अत्राबुधजनसेवायाअरण्यरोदना
दीनांचपरस्परमैक्यारोपः यदार्थवृत्तिमप्येकेवदन्त्यन्यांनिदर्शनांत्वन्नेत्रयुगलंधत्तेलीलांनीला
ब्जजन्मनोः अत्रनेत्रयुगलेनीलाम्बुजगतलीलापदार्थारोपान्निदर्शना यथावा वियोगेगौडनारी-
णांकोगाढन्तर्पाण्डिमा अनुहरतितरांसावर्जीरीमञ्जरीणांगर्भेरत्नश्च एतस्मिन्नुदाहरणे उपमेयउपमानधर्मा
रोपः इहतूपमानेउपमेयधर्मारोपइतिभेदः उभयत्रापिअन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेनतत्समानधर्मादे
राक्षेपस्यपर्यवसानंतुल्यं इयंपदार्थवृत्तिनिदर्शनाललितोपमेतिजयदेवेनव्याहृता यद्यपिविपो

अ॰ द॰ द्वयोरत्र संबन्धस्यानिष्पर्यवसानमपि न समर्थं बोधयदेतन्न संभवतीति निबन्धनाद् असमर्थनिदर्शना । तथा उत्तरश्लो
१९ के । सविता स्वोदयसमयसमय एव स्वपक्षपुष्कलत्वमादधानस्तत्पणप्रमुखश्रियाधानक्रियया परोन्नतिसमृ
द्धीनां फलं स्वहृदयस्थग्रह एवेति निरूप्य स्वरसमर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना यथा वा उन्नतं पदम
वाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवं शैलशेखरगतः पृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्ययः अत्रा
गिरिशिखरगतो वृष्टिबिंदुकणो मंदमारुतमात्रेणापि कंपितः पतन्न लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतु
रितीत्यसदर्थं बोधयन्निबद्ध इत्यसदर्थनिदर्शना । चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतं सतां कार्या
तिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठयारविषयरण
क्रियया समागतानां सतां एवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिद
निबंधनी र्शना । अत्र केचिदाहुः वाक्यार्थनिष्ठनिदर्शना पदार्थवृत्तिनिदर्शना द्वयं ह्यसंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनमिति तन्नी
यात् संभवद्वस्तुसंबंधनेति स्यादुक्तं इति तथा हि आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसंभवन्नुपयोः
साम्यपर्यवसानमिति द्वितीयनिदर्शनायामप्यन्यधर्मोऽन्यत्राहे भवतु परिमाणोः साम्यपर्यवसानमिति तन्नी
य निदर्शनायां न हि क्रि [illegible] सदर्थबोधने संभवदेतत्समन्तां गभीकरोति बोधयन्नाह मेथि १९

णोपादानात् यद्वा तनुसौम्येनेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेषु रात्रेरौक्षादीनामानंदकरत्वादिनैवात्रवि
शेषणयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाभावात् यत्र त्वविषयविषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्र
तिबिंबभावोऽस्ति ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिका रात्रिका
पालिकीयं द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य च्छलेन १
नि सावयवरूपकोदाहरणे तु विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेवारोपः ननु ज्यो
त्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकपालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैकारो
पोऽस्ति तस्मादत्र सेवामतुष्याणमिति ज्ञातवपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनेति युक्तं मतांतरेतिरूपदा
र्थवृत्त्येव निदर्शना भाव्या अपरां बोधनं प्राहुः क्रियया सदसदर्थयोः नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चं·
द्रोदये तमः ५५ उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियं विभावयन् समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहं कस्य
चित्किंचित्क्रियया विशिष्टस्य क्रियया परान्प्रत्यसतः सतो वार्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरां निदर्श
नामाहुः असदर्थबोधने उदाहरणं तत्र नश्येदिति बोधयदिति वक्तव्ये बोधयदितस्यागमस्समा
नत्वादप्रयोगः ननु क्षीणतां चंद्रोदयात् सहविरुद्धस्य क्षयं नाशक्रियया दृष्टांतभूततया अन्योऽप्येवं राजविरु·
द्धि विधितमः स्वकीयपक्षक्षयाः

कु॰ द॰ तेवकीनां जनैः जनरंजनशस्त्रकैः अनेन सार्द्धं विहरांबुराशेरित्यादौ न सहोक्तिरलंकारः विनोक्तिश्चे
१२ द्विनाकिंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते विद्याहृद्यापि सावद्या विना विनयसंपदं यथा वा पक्षगामं नयपथे
त्वं पंचरामो न पश्यतिनिंदितः स भवे लोके स्वात्माप्येनं विगर्हयेत् अत्र रामदर्शनं विनानिंदितत्वावि
नाशब्दमंतरेणापि प्रदर्शितं तद्धेकिंचिद्विनारम्यविनोक्तिः सापि कथ्यते विनाखलैर्विभात्येषा राजें
द्र भवतः सभा यथा वा आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रिर्नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव छिन्नभूयिष्ठ
धूमोहेनांतर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा गंगारोधः पतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादं अत्र तमः प्रभ
27 तीनि विनानिशादीनां रम्यत्वं विनाशब्दमंतरेणादर्शितं समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चे
त् अयमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमाः यत्र प्रस्तुते वृत्तांते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यबलादप्रस्तु
तवृत्तांतस्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिरलंकारः समासेन संक्षेपेण प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्वर्ण
नात् उदाहरणमयमैंद्रीति अत्र चंद्रस्य प्राचीप्रारंभसंबंधलक्षणोदयवर्णनेऽस्याप्रस्तुतार्थसंबंधप
मात्रपरस्य शब्दार्थानवधारणात् चंद्रमसः शब्दप्रसिद्धलिंगेन पुंस्त्वीगत स्त्रीलिंगेन नतत्वतिपाद्येंद्रस
वंधितेन चोपस्कृतात् प्रस्तुतपरत्वनितामलकशुकभूक्तर्मितः प्रतीयते यथा वा व्यावल्गत्कुचभारमा १२
मानेषु वेशदस्य प्रारंभवदनसाधारणाद्रक्लशाह्रस्यारुह...ग्रकसाधारणाच्चुंवंती २

न्तरन्यादौ कारीषोऽग्निरध्यापयतीति वन्हसमर्थाचरणे णिचः प्रयोगः ततश्च यथा कारीषोऽग्निः शीताप
१७ नयनेन बटूनध्ययनसमर्थान्करोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृहमेधिन उक्तवो
यनसमर्थान्करोतीति मतं यथा एवं पर्वतः समागतरविशिशिरत्वाभावयति एवं गृहमेधिनः समागतसंतप्तशुचि
न एजपानमावयदिति अन्नः संभवति वोपनसंबंधइति व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः शै।
लाइवोन्नताः संतः किंतु प्रकृतिकोमलाः अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः यथा वा पल्लव
तः कल्पतरोरेव विशेषः करस्यते वीरभूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्करोते तन्न्यूनत्वपर्य
वसायी यथा रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायांति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः
स्तथा मामपि कांतापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा स।
४ यो शोकः कृतः अनुभयपर्यवसायी यथा द्रुतररितिवत्सुखेः कोशनिघर्षणस्य सहजमलिनस्य कृपाणस्य कृ
पाणस्य च केवलमाकारतो भेदः सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः दिगंतमगमत्तस्य कीर्तिः प्र
त्यर्थिभिः सह यथा वा छायासंश्रयते तलं विटपिनां श्रांतेव पांथैः समं मूलं याति सरोजलस्य जडता
ग्लानेव मीनैः सह आतामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तमेव लोकैः समं निद्रागर्भगृहं सह प्रविशति क्लां

अ॰ र॰ ह किं त्वेतत्तस्त्रैयमित्यादौ तत्र रात्रमस्या एकदेशविवर्त्तिरूपकोदाहरणेऽत्र प्रस्तुते प्रस्तुतरूपस
१८ मारोपणमकस्याप्यभावात् तत्र विद्युन्नयनैरित्यत्र निगीर्णत्वेनोपात्तस्तु नरपदार्थप्रधानमस्प्र
र्थसमकादिसमासव्यवस्थितोऽन्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधान्न योऽदेत्तत्क्रमपि स्फुटप्ररूपण
रूपणीयाप्रसङ्गगम्यते न चैवहतथानिगीर्णावत् त्वत्प्रणगते किमपि वैपत्यपर्यसंयुतीति श्लोके
से तत्कुन्तादिवत्राप्रस्तुतासाधारणाहृतान्तत्प्युपात्तोऽस्ति नापि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पि
तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतहृन्तान्तयोरप्रस्तुतहृन्तान्तस्य विद्युन्नयनवन्नाधान्यमस्ति येन तत्स्वरोपान्त
मेतत्तवैपत्यकृदित्यत्रेवपयोऽदृश्यत्रेवचात्रक्रमपि प्रस्तुते प्रस्तुतरूपसमारोपणमभ्युपगम्येमतत्साहिशे
षणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिहवाताहेतः यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतहृन्तान्तयोरिह
श्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणेष्विव विशेष्येष्वसमानतादृन्वयाद
स्ति समसप्राधान्यं तथाप्यप्रस्तुतहृन्तान्तान्वयानुरोधान्न प्रस्तुते प्रस्तुतरूपसमारोपोऽङ्गीकर्तव्यः त
था हि यथाप्रस्तुतविशेष्येनास्यप्रस्तुतहृन्तान्तस्यान्वययोग्यता तथैवाप्रस्तुतेऽपि ज्ञानादैनास्ति प्र
कृतहृन्तान्तस्यान्वययोग्यता एवं च समसप्राधान्ययोः प्रकृतहृन्तान्तयोरन्यतरस्यान्यत्र रूपमारोपेऽभ्युगन्तव्ये १८

28

प्रक्रमा ३

अलकचेष्टालेखलेखावलिखेंखड्गे उल्लेखोऽभिगं इस्युगतं प्रस्वेदिरक्कोद्भूतं ग्राम्यहृत्तकप्रहारमधि।
कस्मात्समासोदेतत्पार्थक्यात्केइ क्रमादंस्तु भगन्या संस्पन्नेनेन कृतौ अत्र केउ कहन्तिनेव अर्पमाने व्यावला
न्कुञ्चभावमित्यादि क्रियाविशेषणाभ्यां विपरीतरतसमकालिकावृत्तान्तः प्रतीयते एवं च विशेष·
णानि श्लिष्टानि सद्यः साधारणानीति भेदः सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते यथा पुरा यत्र स्रोतः पु
लिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहां बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वन
मिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुम्बेश्वरधनसन्ता
नादिसमृद्ध्यसमृद्धिविपर्यासभाजस्तत्तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तः प्रतीयते अत्र च विशेषण।
साम्यात्सारूप्याद्वा पदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रकृते विशेषणतत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतानन्व
यिनः कस्यचिदंशस्याभावाद्वायोगात् ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः न तु रूप
कवदप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽप्यस्ति मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वारोपे हि तत्र द्योतकचन्द्रशब्दसम
भिव्याहारवदलङ्कृतं भवति चन्द्रमा इत्यादिसमासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादेर्नायकत्वारोपे हेतोस्तद्वाचकपद
समभिव्याहाराभावात् निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः धारानिपातैः स

रूपेणैव गम्यमानातेन रूपेणात्र समारोपस्थितेरत्यन्ताविनैव ।

कु. ६. यं समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तान्तस्य शाब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्यैव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां ल
५९ क्षणमिति विभावनीयं अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु
वः शिवः अत्र सुधांशुकलितोत्तंसत्वविशेषणं तापहरणसामर्थ्याभिप्रायं यथा वा तव प्रसा
दात्कुसुमायुधोपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनो कु.४
न्ये अत्र पिनाकपाणेरिति हरविशेषणं कुसुमायुधस्य स्वधैर्यलम्भासमर्थविशेषणं च सारार्धैर्यता २।५
भिप्रायगर्भं यथा वा सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि
कुर्वते अत्र शरीरविशेषणानि तस्य हेयत्वेनानादरणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि यथा वा कास्थ्येनैकत
या स्थितं स्तुतिगणं जन्मीनवल्मीकृतोनाभोनाभवमत्यन्तसम्महत्वाच्छ्वनाभाषिषं विज्ञायावहल्क
रू.५ थामवकथं तत्र मित्रानासैर्दैवतवनुगौसंहंकतैकं यशाकुयां अत्र स्तुतिगणे तव्यास्यमित्यादीनि वि
घ३ शेषणानि तस्मिन्यासांधारणकार्यकरणप्रतिषेधमुखेन नाहं वासस्त्वाद्यभिप्रायगर्भाणि ना
नायोदाहरणयोरेकैकं विशेषणं सममनेनयोर्दाहरणयोः प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि तत्रापि प्रथ
मोदाहरणे सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणि [illegible] चद्वितीयोदाहरणे भिन्नाभि ॥

कं.द.वरण ॥

श्रुतएवप्रस्तुते:प्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपश्चाकृतादेत्रप्रतीतिरुक्तं ननुनैवंसतिविशेषणसाम्यादप्रस्तुत
स्यागम्यत्वेसमासोक्तिः विशेषणानांसाम्येनयत्रप्रस्तुतवर्तिनांअप्रस्तुतस्यागम्यत्वंसासमासोक्ति
रिष्यतइत्यादीतिप्राचीनानांसमासोक्तिलक्षणानिनसंगच्छेरन् प्रस्तुतेश्लिष्टसाधारणादिरूप·
विशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुम्बनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोपमात्रस्यचाहृतादेतत्राभ्यु
पगमेनविशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षणादितिचेत्उच्यतेस्वरूपतो
प्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपोनचाहृतादेतत: किन्त्वप्रस्तुतकामुकादिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्यतस्यारोपः
तथाभूतस्यैवरस्यानुगुणत्वात् नचतावदवगमनेविशेषणपदानांसामर्थ्यमस्ति अतःश्लेषादिम
हिम्नाविशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेनवदनचुम्बनादिनातत्संबन्धिनिराजादौसमारोपितेपुनरस्यादौ
[illegible]तदीयत्वात्तथानवदितिविशेषणसाम्येनवाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनस्या
स्यापेक्षाअतएवश्लिष्टविशेषणपामिवसाधारणविशेषणानामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोपस्त्वे
वप्राचीनानांप्रवादः ऊढंकेव्यावल्लाकुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्यकामुकसंबन्धित्वेनैवस
मारोपणीयत्वात्स्वरूपतः ऊढंकेपितस्यसत्वेनासमारोपणीयत्वात् किंचसारूप्यनिबंधनेनोदाहृता

अ.द. शेषाणां विन्यासस्य विच्छित्तिवशादलंकारत्वे सिद्धेऽन्यत्रापि ग्रथांशुकलितोऽत्र समस्यादौ तस्यामला
२० भेन निवार्यतेऽपि विवेकपदार्थद्वैतकं काव्यलिंगमलंकार इति सर्वसंमतं न द्वैकस्यापि विशेषणं।
स्य साभिप्रायस्यालंकारत्वमुक्तमेव साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकरांकुरः चतुर्णां पुरुषार्थानां
दाता देवश्चतुर्भुजः अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथा वा फ
णीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः द्रष्टुमाखण्डलः साक्षात्क वयमेषु के गुणाः फणीन्द्र इत्यादिवि
शेष्यपदानि सहस्रमुखत्वाद्यभिप्रायगर्भाणि नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः सर्वदो
२० माधवः पायात्स यो गंगामदीधरत् अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहितसक्तिना उच्चरद्भूरिकीलालः
शुशुभे वाहिनीपतिः अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः स च त्रिविधः प्रकृतानेकविषयः अप्रकृता
नेकविषयश्च सर्वदेत्यादिना क्रमेणोदाहरणानि तत्र सर्वदो माधव इति स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिह
रयोः कीर्तनं प्रकृतश्लेषः अब्जेन कमलमब्जश्चन्द्र इत्यनयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्तनमित्यप्रकृ
तश्लेषः वाहिनीपतिः सेनापतिः समुद्रश्च तत्र समितौ शस्त्रप्रयातोद्यतरुधिरस्य सेनापतेर्वर्णनं
प्रकृतमिति प्रकृताप्रकृतश्लेषः यथा वा जातं काकोदरो येन द्रोणापि करुणात्मना पूतनामारणा २०

ऽभिप्रायगर्भीणि वाक्यार्थरूपाणीति भेदः । तेषु चैकार्थसद्भावेपि न क्षतिर्व्यपदेशः । नापहरणो मन्त्र
न२ स्यस्यैकेऽप्यन्याये सर्वथा निषेधभंजकत्वे शरीररक्तणार्थपापमाचरतां भूहत्वे स्वस्य वर्णनीयराजगुण
कथनाशक्तत्वे च वाच्यपर्यायप्रकारकत्वादनपरक्तं यथा र्थस्य वाच्यपरिकरत्वात्परिकर इति नामास्या
लंकारस्य केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादाने अपुष्टार्थदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य
दोषाभावमात्रं न कश्चिदलंकारः एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासः परं वैचित्र्यविशेषात्परिकर वै५
इत्यलंकारमध्ये परिगणितस्तथाह्यः वक्तृत्वेनानेकविशेषणोपन्यासः परिकर इति नतिप्रमः
श्लेषयमकादिवत्पुष्टार्थत्वदोषाभावे नानेकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विन्यासे विच्छित्तिविशे
षसद्भावात्परिकरत्वोपपत्तेः यथा अतिपजेतानि जांपादिदेवता मुभयतः स्वयं वर्तेत्वषनेप्ययं तितिभ्य
नैवं सदेवतकावयं वनवतानवता किमहि इह अत्र पुरुहूतर्जेोयुक्तान्नदादीन्प्रति भगवतः कृ
ष्णस्य वाक्ये गोवर्द्धनगिरिरेवास्माकं रक्तकत्वेन दैवतमिति स एव पूजनीयः नारत्नकः पुरहूत इत्यं
वपरं वनवतेति गोवर्द्धनगिरेर्विशेषणं काननवत्तानिर्झरादिमत्त्वाद्यपुष्पफलतृणजलादिभिरार
णपकानामस्माकं अस्मद्गवां च गवामयमेव रक्षकस्त्वभिप्रायगर्भं एवमनेकस्यापि साभिप्रायवि

का॰द॰ मिरजंसिषेविरेदोषमोषधिपतेरसत्रियो अत्रसमासोक्त्युदाहरणयोः प्राकरणिकेर्थे प्रकरणवशात्क
२१ टितिबुद्धिस्थे विशेषणसाम्यादप्रकृतोपिवृत्तवेश्यावृत्तांतादिः प्रतीयते तत्रसमासोक्तेरंगंश्लेषइति स॰
वेषामभिमतएव एवमन्यत्रापि श्लेषहेतुकेध्वनिबुद्धिर्नकार्या यथारम्याइतिप्राप्तवतीः पताकारागंति
विक्ताइतिवर्द्धयंतीः यस्यामसेवंतनमद्वलीकासमंवधूभिर्बलभीर्युवानः अत्रद्वितीयांतादिविशेष
णसमर्पितार्थांतराणांनशब्दसामर्थ्यान्नवधूभिरन्वयः वि भक्तिभेदात् नचविभक्तिभेदेपितद्वत्वया
त्तेएकंसाधर्म्यमिहनिबद्धमस्तियतः एतस्मिन्नधिकपयः श्रियंवहंत्यः संतोभ्रएवनभ्रवाजवेतनी
21 ताः वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानांसाधर्म्यंदधतिगिरामहासरस्यः इत्यत्रेवातिमश्लेषोभवेत्
समभिव्येक्रियाविशेषणांसहार्थत्वेनाप्युपपन्नेवधूशब्दविशेषणार्थान्वयात् प्राग्भागप्रतीते
साम्यार्थनालंबते तस्मादर्थसौंदर्यबलादेवतदन्वयात्संधानमितिगूढश्लेषः तदत्रतत्त्वादेवसम
शब्दस्यसाधर्म्यार्थत्वकल्पनेइतिवाच्यस्येवोपमालंकारस्यांगमयंश्लेषइत्यलमतिप्रपंचेन तस्मिद्व
श्लेषद्वैविध्ये एवंश्लेषः प्रकारांतरेणापिद्विविधःसंपन्नः उदाहरणंगजेषुअत्रकीलालवादिनीत्यादि ॥
शब्देषुपरस्परंविलक्षणंपदभंगमनपेक्ष्यनानार्थकोडीकारभंगश्लेषः सर्वदोमाधवोयोगंगा हरिणाद्रि
क्षप

स्यातः स्वैरश्रयोक्तेषु नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः सदृशे वनवृद्धानां कमला-
नां त्वदीक्षणे अस्मन्नुदयमारूढं कांतिमान् रक्तमंडलः राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः अ-
त्राद्ये स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयो राजकमलयोः श्लेषः द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः तृ-
तीये त्रिवर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्यग्रोदितचंद्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तनृपतेश्च श्लेषः पदत्र प्र-
कृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छंति प्राचस्तन्न प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्य-
उपमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायेण तत्र प्रकृतार्थस्यैव व्यंग्यत्वाभिप्राये अप्रकृतार्थस्यापिधानात्प्र-
तिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेन व्यञ्जनानपेक्षत्वात् यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकरणबलात् स्फुरतीति बुद्धि-
स्यैसत्त्वेऽपश्चान्नृपतित्रासयत्नादिवाचिनां राजकरादिपदानां अन्योन्यसन्निधानबलान्न विषयशा-
न्तरे नत्रोन्मेष एवं कमप्रकृतार्थः स्फुरेत् नैतावता तस्य व्यंग्यत्वं शास्त्रप्रतिपाद्यमाने सर्वत्रैव व्यञ्जना-
नपेक्षणात् पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने स्फुरति चेत् कामं स्फुटश्लेषो भवतु अस्ति चान्यत्रापि गूढ।
श्लेषः यथा अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलंबिपयोधरोपरुद्धाः सततमसुमतामगम्यरू-
पाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति मेहमस्मिमण्डर्पमोपलादर्शितस्वपपुत्राभवन्नमः दृष्टयस्ति-

अ. र.
२१

त्स्वरूपे कृत्रिमवेषव्यवहारमात्रेण विद्वत्तामभिनयन्तीत्येवंपर्यवस्यति । यथा वा । अंतश्छिद्राणि भू
यांसि कंटकानां बहवो बहिः कथं कमलनालस्य मा भूवन्भंगुरा गुणाः । अत्र कमलनालवृत्तांतकीर्तनं
तत्स्वरूपे बहिः खलेषु जाग्रत्स्वभ्रातृपुत्रादिभिर्वृतः कलहं कुर्वाणेषु गृहस्थेषु पर्यवस्यति । एवं च लक्षणे ।
येः प्रसंगात्स्तुतिनिंदास्वरूपाभ्यामसाधारणकीर्तनपरोऽप्रस्तुतः सामान्यनिबंधना यथा वि
धाय वैरं सामर्षे नरोरौ य उदासते प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेभिमारुतं । अत्र प्रागेव सामर्षे शिशुपा-
ले किमपीड्यमानादिना वैरं दृढीकृतवता क्रमेण न तस्मिन्नुदासितमयुक्तमिति वक्तव्येऽर्थे प्रस्तुतेन त
त्प्रत्यायनार्थं सामान्यमभिहितं यथा वा मोहार्दस्वर्णरेखाणामस्त्रद्धा वचभिदाजन्मघोपरोन्नमिति को
प्यस्मि परोत्तालिकघोपलः । अत्रापदिष्टं प्रस्तुतश्चपरोपि ममहितमाचरसि तदानमुन्नमसहृदिति
विशेषे वक्तव्ये प्रस्तुते सामान्यमभिहितं विशेषनिबंधना यथा । अकार्यवरोपितस्मृगश्चंद्रमा
मृगलांछनः । केसरीनिष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः । अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये मार्दवदूषणप
रे एवं प्रस्तावात्रसारेणाहंकारपदव्यातिभाग्भवति । ततमृदुरिति सामान्ये वक्तव्ये तत्प्रत्यायनार्थं
मप्रस्तुतो विशेषोऽभिहितः । एवं हृदन्कथादिषु सामान्यतः कांश्चिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तु २१

22

तसक्तिनेत्यादिश्च विलक्षणं पदं ... त्यना ... कोशीकारान्तभंगाश्लेष इतितत्र सभंगश्लेषः शब्दा
लंकारः अभंगश्लेषस्त्वर्थालंकार इति केचित् उभयमपि शब्दालंकार इत्यन्ये उभयमप्यर्थालंका
र इति स्वाभिप्रायः एतद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यं अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया
एकः कृती शकुन्तेषु योन्यं शक्रान्न याचते यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन प्रस्तुतावगतिपर्यवसायितदप्र
स्तुतप्रशंसालंकारः अप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्चाप्रस्तुतात्प्रस्तुतसंबंधे सति भवति सं
बंधश्च सारूप्यसामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावो वा संभवति तत्र सामान्यविशेषस्य विशेषा।
त्सामान्यावगतौ द्वैविध्यं कार्यकारणभावेपि कार्यात्कारणस्य कारणाद्वा कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यं
सारूप्ये त्वेकोभेद इत्यस्याः पंचप्रकाराः यदाहुः कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदन्य
स्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पंचधेति तत्र सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं एकः कृतीति।
अत्राप्रस्तुतस्य चातकस्य प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे त्वदेकोपाचनान्निवृत्ते मानिनि
पर्यवस्यति यथा वा आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा मत्ते॰
भकुंभतटपाटनलंपटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य अत्र श्वानकस्य निंदनीयत्वेन प्रस्तुतेन॰ इति

कृ० द०
२३

त्वस्याभावास्यात्स्वरूपस्योपस्थितौ सूर्यमंडलप्राप्तेः प्राक् प्रत्यस्तमितं गुणपत्वेन निरूपितस्य लावण्यस्य प्र
हाणं निमित्तीकृत्य तस्य चंद्रसादृश्यगर्भरूपोपचरितं तत्सौहार्दं वर्तते भगवन्नामत्वेन्यस्मन्नमत्स्वेति तं
यद्यपि सहस्रतेजस्त्वेन तावत्त्वलावण्यसंक्रमणं भवति तथाप्यत्र सूर्यादित्येकवचनं भगवन्नामत्वेन व
चंद्रस्य सहस्रत्वं नमस्तोतराणि चंद्रसादृश्यगंधस्यास्पदानीति भगवन्नामत्वस्येतरसत्त्वेभ्यो व्यतिरे
कोभिजितः तत्रश्च तस्मिन्नेव समवेषां चंद्राणां स्वस्य यावल्लावण्यगुणपविन्यस्तेनोस्त्वेतेन प्राप्तवैशि
ष्ट्यः प्रस्तुतोर्थः स्पष्टमेव प्रतीयते यद्यपि श्रुतौ सूर्यमंडलप्राप्त्यनंतरमाविविरजानदीनतिक्रमणा
नंतरमेव सहस्रस्य संक्रमणं श्रूयते तथापि शारीरकशास्त्रेतस्यार्थवशात्क्रमभावः स्थापि
तइति तदुत्तरसारेणाविन्यासमहिरण्मयो मूकं कार्यनिर्बंधनाय यथा नायत्वं द्विनवत्वपावनतोयल
ब्धात्मकांतिलेशकणिकाजलधिंप्रविष्टाः तापवत्तस्यमथनेन नवनीभवंतोन्त्रूनं समुद्रनवनीत
पदं प्रपन्नाः अत्र भगवद्रासादौ ब्रजतालनतोपहृतापादिव्यसनिरितिस्त्रकारसादिवल्लभानां
तयासहस्रसमुद्रं प्रविष्टानां नवकांतिलेशकणिकानां परिणामतयासंभाव्यमानेन समुद्रनव
नीतपदवाच्येन चंद्रेण कार्येण [illegible] सहस्रं प्रतीयते यथा वा अस्याक्षरेक्षतिसोक्तमार्यमयु २३

नकश्चाविशेषो दाहृश्यतिव्यमेवाङ्गुलितप्रशंसाहृत्सूर्यां वारणाभिवंधनाय यथा हृतसारमिवें
दुमंडलं दमयंतीवदनाय वेधसा कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगंभीरखनीखनीलिम अत्राप्रा
करणिकेंदुमंडलगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन दमयंतीवदननिर्माणार्थं सारांशहरणेन तत्कार्यरूपो
वर्णनीयमनयाप्रस्तुतो दमयंतीवदनगतो लोकोत्तरसौंदर्यविशेषः प्रतीयते यथा वा मंदीपवरद
राजन्सत्वे आश्रितानूनमम्नायुतयः पदं ते देहलतयापनतद्व्यापरा भिन्नरूपाः लावण्यपुण्यनिच
यैस्त्वद्धिमदा सेवित्वा पुण्यांनि मिहिरं प्रतिमा समभिन्नाः अत्राप्राकरणिकचंद्रगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन
लावण्यपुण्यनिचयविन्यासेन कारणेन तत्कार्यमनंतकोटिचंद्रलावण्यशालित्वमनन्यसुलभमथा
रणं भगवन्मुखवर्णिनीयलपात्रस्तुतं प्रतीयते तथाहि चंद्रस्त्वावन्मंत्रलिंगाहृदितयाभ्यां भेदाध्य
वसायाद्राप्रतिमासमभिन्नत्वेन वर्णितः तेनातीतानां चंद्राणामनंतकोटयः इति लब्धं कालस्यानादित्वा।
त्तेषां चैतेषामाकाराप्रसमाश्रयणं शेषमहिम्ना भगवच्चरणसमाश्रयणाल्लेनायवसितं भगवं
च्चरणप्रपन्नानां च देहलतयोपस्थितो परमपदप्राप्त्याभिमुख्येन तदानीमेव स्वस्वदेहं स्वकीयस्वक
लक्ष्मोमनिक्षेपानंतरं सूर्यमंडलप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वं श्रुतिसिद्धमिति तदनुरोधेन तेषां देहलतयका

ऊ॰ टी॰ तिश्रमंति अत्रसप्रस्तुतानां चंद्रकिरणानां भगवन्मंदस्मितरूपदिव्यौषधयान्यविशेषकरंकर
२५ चयतोस्त्रेतणेन भगवन्मंदस्मितस्यतत्सारतारूपः कोप्युत्कर्षः प्रतीयते न च यथान्यकरंकरचययोः
कार्यकारणभावादिसंबंधोस्ति अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि संबंधांतरमाश्रयणीयं एवं च उपमानो
पमेयभावमाश्रित्यतत्रकविकल्पितकार्यकारणभावनिबंधनेप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते ततोन्यत्रापि
दृश्यते यथा. कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भवजलधिरहं नाम गृह्णासि कस्माच्छत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वद
सि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कज्जलैर्मालवीनां नेत्रांभोभिः
किमासां समजनि कुपितः कुंतलक्षोणिपालः अत्र किमासां समजनीति मालवीनां तया रोदन॑
स्यति मिते एषेत स्त्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय कुपितः कुंतलक्षोणिपाल इति तत्कारणम
भिहितमिति कारणनिबंधना मालवान्प्रति प्रस्थितेन कुंतलेश्वरेण किं तेन निर्जिता इति एषेतद्‍
यानंतरभाविजलधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपकार्यमभिहितमित्येवं कार्यनिबंधनापि पूर्वस्यांप्रश्नः शा
ब्दः अस्यामार्थ इति भेदः प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः किं भृंग सत्यां मालत्यां केतक्याः कं
टकेद्रया यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुतांकुरोलंकारः उक्तं २५

नाहं स्वस्य गर्वैरलं संलापो यदि साध्यतां परम्परैर्वीचंयमत्ववं । अंगनानामकठोरत्वाद्यदि दृष्टस्त्वापे
वसामा लती कांतिश्चेत्कमलाकिमत्र वक्तुं नाकाषायमालेवला । अत्र नायिकागत्यादिषु वर्णनी
यतेन प्रस्तुते पुष्ट्हंसादिगतगर्वपर्यांत्यादिरूपाणि औचित्येन संभाव्यमानि कार्याणि क्रमेणाभिः
हितानि एतानि च पूर्वोदाहरणाद्वन वस्तु कार्याणि किं तत्र निरीक्षणाकार्याणि लज्जा तिरश्चां
यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः
इत्याद्युदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टं । अंगनानामकठोरत्वे नितत्नीपपादेन वर्णनीयां गसौकुमार्यातिशय-
निरीक्षणाकार्यत्वमपि नार्थमालतीकठोरत्वे विवक्षितं प्रतियोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदका
र्यत्वात् किं तत्र दुष्टेरेव इदमपि तदंगमार्दवे हंसैरित्याद्युदाहरणे तथैव स्पष्टं । अथ स्वकार्यत्वमिव
दुष्टेः कार्यत्वेपि कार्यनिबंधनत्वं न दृश्यते इति नाद्द्यान्यपि कार्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाह
तानि प्राचीनैः वस्तुतस्तु तदतिरेकेपि न दोषः न त्वप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पंचवि-
धसंबंध इति नियंतुं शक्यते संबंधांतरेष्वपि तद्दर्शनात् । यथा तापत्रयौषधपरस्य तवस्मितस्य
निश्वासमंदमरुतादितषीकृतस्य यत्नेकईकारचयाइव विप्रकीर्णा जैवातृकस्य किरणा जग

ऋं.द. दर्शयं दर्शयति नलिनीकांदं वचं चूतनं यते चूतनलतानवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितं इत्याकर्णि
२५ मिथः सखीजनवचः मादीर्घिकायास्तटे चैत्रीमेनति रोदयेस्तनतटं विंबाधरं पाणिना अत्र इयमि
२५
ति नलिनी व्यक्तिविशेषनिर्देशेन दीर्घिकायास्तट इत्यनेन वा च्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टं प्रस्तुतान्त
रयोतनेन च स्वरूपमेव कविना आविष्कृतं इत्तराई अत्रायोदाहरणे परंत्यापदेश ध्वनिसाहृलोचनका
रः प्रप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थो प्रस्तुतत्वादवर्णनीयस्तत्तत्राभिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तु
तार्थव्यक्तिरलंकारः इहतु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायां पर्यवसितायामर्थसौंदर्यबलेनाभि
मतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेवेति वस्तुतस्त्वलंकारएव न ध्वनिरिति व्यवस्थापितं विज्ञमीमांसायां तु
क्तोयोदाहरणस्य न त्वलंकारत्वे कस्यापि विवादः उक्तं हि ध्वनिकृता शब्दार्थशासनज्ञातिमोपि व्यंग्यो
र्थः कविता पुनः यत्राभिक्रियते स्वोक्त्या सौन्दर्यवालंकृतिर्ध्वनेरिति एतानि सारूप्यनिबंधनान्यु
दाहरणानि संबंधांतरनिबंधनात्वपि कथंचिद्व्यवस्थापयोः प्रस्तुतलंभनेनोदाहरणीयानीति
दिशा अत्रमुदाक्रियते रात्रिःशिवाकाचनसंनियते विलोचने जागृतमश्रमन्ते समानधर्मा युवयोः
सकाशे सा लाभविष्यत्यचिरेण कस्मिन् अत्र शिवसादृश्यमिवतदेकदेशतया न च्याप्यं भालला. २५

गार्हस्योदाहरणं इदं प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती कांचिद्भृंगं प्रत्येवाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं न
चानामंत्रणीयामंत्रणेन वाच्यासंभवादप्रस्तुतमेव वाच्यमिह सरूपप्रस्तुतावगतये निर्दिष्टमिति
वाच्यो भोग्यादितापेभ्रंगादावप्यामंत्रणस्य लोके दर्शनात् यथा कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां।
विद्धि शाखोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते वामेनात्र वटस्तमध्वजनः सर्वात्म
नासेवते न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे इत्यत्र चेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवत्तिर्यगा
मंत्रणस्यात्यंतमसंभावितत्वाभावात् एवं प्रस्तुते न वाच्येन भृंगोपालंभरूपेणापत्न्याः कुलवध्वाः
सौंदर्याभिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिवृतनिरुद्धायाः परवनितायां विटस्य सर्वस्यापहरणसेक।
त्पदुरासदायां वा वेश्यायां कंटकसंकुलकेतकीकल्पायां प्रवर्तमानं प्रियतमं प्रत्युपालंभो योत्प
ते यथा वा अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृंगलोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु बालामजातर
जसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः अत्राप्युद्यानमध्ये चरंतं भृंगं प्रत्ययमु
पालंभ इति वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वं इदं च प्रौढांगनानामु विद्यमानामु बालिकां रन्तये क्लेशय।
तिकामिनि भृंगमेवंतिकस्याश्चिद्विदग्धायाः वचनमिति प्रत्युपालंभो योत्पत्ते यथा वा कोशद्वं

कु॰ टी॰ विषयश्चेत् किं न द्दि पर्यायोक्तमित्याकांक्षायामाह पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भंग्य
१९ न्तराश्रयं नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव भंग्यन्तरे
ण विवक्षितं तद्रूपादपि चारुतरेण केनचिद्रूपान्तरेणाभिधाने पर्यायोक्तं उक्तोदाहर
णे अत्र भगवान् वासुदेवः स्वासाधारणरूपेण गम्यः राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन
रूपान्तरेण वाभिहितः यथा वा लोकं पश्यति यस्यांघ्रिः स यस्यांघ्रिं न पश्यति ता
भ्यामप्यपरिज्ञेया विद्या विष्णुर्गुरोऽस्तु वः अत्र गौतमः पतंजलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यां
गम्यौ रूपान्तरेणाभिहितौ यथा वा निवेद्यतां हंत समापयंतौ शिरीषकोशम्रदिमा
भिमानं पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते अत्र कियद्दूरमिति गम्यमि
ति गम्यपर्यायो रूपान्तरेणाभिहितः यथा वा देवदेवं जलधिशयनं दैवतं सार्वभौमं
दृष्ट्वा स्वप्ने भवनविदितायस्य वाटीपिताद्याः भुञ्जते दीर्भवनमयूरं पुष्करं पद्मवाटीका
टीपालाः [illegible] नमितकनकालास्वदनडुमैनोभः अत्र [illegible]वेदादाभ्रजेनानाभयाणानीत्यादि १९
नन्दाकाः [illegible] नोवेदनाशाकारेणा [illegible] वेदादयोक्तासमपनत्वविनेपता

चनमपि शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्णनीयस्मिन्निमित्तत्वेन कृत्स्नं शिवसारूप्यं गमयेत् यथावा
वहंती सिंदूरं प्रवलकवरीभारतिमिरत्विषां वृंदैर्वंदीकृतमिव नवीनार्ककिरणं तनोतु क्षेमं न
स्तव वदनसौंदर्यलहरीपरीवाहस्रोतः सरणिरिव सीमंतसरणिः अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः
सीमंतसरणेर्वदनसौंदर्यलहरीपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन परिशेषितकवरीवाहकारिणो भूता
स्तस्या नेत्राग्रामाणीवत्सौंदर्यसमृद्धिः प्रतीयते साऽपि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव यथावा अंगासंगिमृ
णालकोऽत्रमयते भृंगाविशोभांकुचं नाम्ना मौक्तिकमिंदुनीलमणिभ्यामानिलाज्ञाहृते दत्ते ये
हिमवालकापि ऊचयोर्भेतत्तणोदीयतां तमापः पतितां तुवल्करतनलेयारांवसंलीयते अत्रनापि
कायाविरहासहत्वानिशापप्रकटनायसंतापवत्त्वकार्थीणां मृणालमालिन्यादीन्यपि वर्णनी
यत्वेन विवक्षितानीति तत्त्वेन संतापोवगम्यः यत्र कार्यमुखेन कारणस्यावगतिरपि निवद्धा
तत्रायमलंकारः किंवत्रमानमेव यथा परिम्लानं पीतस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्य
स्यांतः परिमिलनमप्राप्य हरितं इदं व्यस्तन्यासं प्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः कृशांग्याः संता
पं वदति नलिनीपत्रशयनं तत्र प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन कारणगाम्यत्वमपि प्रस्तुतांकुर

अ० टी०
२२

गामपि स्वरूपागम्यस्य भगवतो रूपांतरेणाभिधानसंभवान्नयोजनमेवं यत्तु राज्ञि स्तोत्रा
वगमनेन तद्रूपस्य ज्ञातृत्वीप्सा प्रस्तुतो ऽकरण एव प्रस्तुते न रागो द्वेषः शिरोमात्रावशेषतालिंगनं वा यथा
शापादनरूपवाच्ये भगवतो रूपांतरेणोपपादितेन भगवतः स्वरूपगमागमस्तत्पर्यायोक्तस्य
विषयः पर्यायोक्तेन तद्व्याजेन समाधने या मिच्चनलनांगुष्ठवाप्यामास्यता
मिद प्रसन्नायिकानायकेन संगमयच्चतलतादर्शनव्याजेन निगीर्णस्यातत्वाद्धूप
स्यपादनरूपेष्टसाधनपर्यायोक्तं यथा वा देदिमन्कंडुकं तथेपरियातानि गृहीतं इति विस्त
सयर्नी वीजस्याः हसो भेदस्तु रुः स्वं परे इष्टसाधनपर्यायोक्तमत्र कंडुकसद्भावशोधनार्थेनो
वीतिस्सनव्याजेन सेष्टस्याधनमिति भेदः उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यां स्तुतिनिंदयोः
कं स्वयं निविवेकत्वेन पापिनो नयसे दिवं मा भूदतिपुनः साधकर्त्तव्यं किमतः परं यस्मदर्यें
विलसना स्थितेरपि नावेरापि निंदयाल्लतेः स्तस्या निंदायां वाव्यगमने व्याजस्तुतिः कः २२
स्वर्धुनीसद्दर्शो विवेको नास्तीति निंदाव्याजेन गंगामाहात्म्यतिवदे वमहापातकिनोपि
स्वर्गे नयतीतिव्याजेन स्तुतिः निंदयातस्य मालानिशायस्तुतिः साधुहनी वदादरणे मद्यमि

27

आकारेणाभिहिताः परं तु देवतासादेभेन स्फुटीकारः कामप्रतिषेधस्य विशेषस्याभावव्याप्ती
न प्रतिपादिताः अलंकारसर्वस्वकृतापि पर्यायोक्तस्य कार्यद्वारा गतमिदमेव लक्षणमंगी
कृतं गम्यस्यापि भंग्यंतरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति च कार्याभिधानप्रस्तावे च कारणे
गोरूपं प्रजनस्य प्राक्लिंगनोद्गमविलासवैधुर्ये तात्पर्यं तु वनमार्गे वा इति प्राचीनं तदुदाह
रणं तन्न पर्यायोक्तं राहुवधूजनेन विशिष्टेन तेनास्त्रेण राहुशिरश्छेदः कारणरूपो ग
म्यत इति । एवं च गम्यस्यैवाभिधानमिति लक्षणानुपपत्तिमाशंक्य यद्यपि तस्यैवाभिधाना
योगात्कार्यादिद्वारेणाभिधानं लक्षणं विवक्षितमिति लक्षणमपि क्लिष्टं गम्यायोजितं
लोचनकृतापि पर्यायोक्ते यदेवोक्तं प्रकारेणाभिधीयत इति इदमेव लक्षणमंगीकृतम् इदा
हरणं च कार्येण शत्रुक्षितिद्विजेन कारणाभ्यर्पणम् लक्षणलक्षणं नाम च क्लिष्टग
म्यायोजितं वाच्यात् अन्येन प्रकारेण व्यंग्येनोपलक्षितं यदभिधीयते तत्पर्यायेण प्रकारां
तरेण व्यंग्येनोपलक्षितं भक्तमिति सर्वोऽयं क्लेशः किमर्थं इति न विद्मः दर्शितानि दिग्गम्य
स्यैव रूपांतरेणाभिधाने तदुदाहरणानि । च कार्याभिधानप्रस्तावे च इति प्राचीनोदाहर

कु.द. त्वान्यायाभावाद्याधावस्मिकालेवालक्षणनिर्वादस्मिप्रंनिद्रासिनिद्रागमेनतन्मेबुद्धिकृरंगकृतमत
२८ ताकिंनामननंतपःअश्रुद्गीरणस्तस्याराज्ञसेवानिर्विण्णस्यात्मनोनिंदावगम्यते अप्रस्तुतप्रशं
साविशेषस्थलेकारसर्वस्वकारःतेनद्विसास्तुत्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणानंतरंवैधर्म्ये
णापिसंभवति यथा धन्याःखलुवनेवाताःकह्लारस्पर्शशीतलाःराममिंदीवरश्यामंयेस्पृशं
त्यनिवारिताः अत्रवातानांधन्यत्वमप्रस्तुतार्थोदृढमधन्यइतिप्रस्तुतार्थःप्रतीयतेइतिकुवलयादितं
त्वमेवाप्रस्तुतप्रशंसानकार्यकारणादिनिबंधनेतिदंडी यथाह अप्रस्तुतप्रशंसास्यादप्रको
डेतुयास्तुतिःसुखंजीवंतिहरिणावनेष्वपरसेविनः अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भांकुरादिभिःसे
यमप्रस्तुतेनाथमृगवृत्तिःप्रशस्यते राज्ञानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेनमनस्विनेति वस्तुतस्तुअत्रा
नस्तुतिरेवप्रकृतेस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिरियंअप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशेषविशेषसद्भावात्
मन्यथाप्रसिद्धाज्ञस्तुतःउदाहरणेष्वप्रस्तुताभ्यांनिंदास्तुतिभ्यांस्तुतिनिंदेगम्येतेइत्येतावता
स्तुत्यस्तुतिनिंदाख्याप्रस्तुतप्रशंसास्यात् एवंवानयत्रक्वचिदप्यप्रस्तुतगतस्तुतिविवक्षापायात् २८
स्तुतिःकिंतुकेवलंनिंदाजल्पतिबलान्यस्तुतिव्याजेनतद्व्याजस्तुतिविशेषोनागमसद्भावात् यथा

28

ये रेहे ऽहं गुणानुरक्तं सुनिर्मलं सोऽपि स्याज्जनं यस्याहं स्यामहं यैनं गमनाशिषिकत्वो हूति
कांपर्नी विरुद्धकारि दृष्टिनिंदितनिंदा वृत्तं स्यते यथा वाक स्तेयोऽर्थः स्तो यो हूं नर्यैकं सःस्मिमा
स्थिते श्रमस्मिस्त्र कारूस्यैवं तिर्णीयते थिनः प्रहेदानवे वैरिणाग्रिगेस्त्र यो प्प हैरिवस्माहृ
सैदेवैर्य जगनीत्तलेस्तं दृष्टाभावे स्मृत्नौ ल्लनिगगासागरमेव वंशशि कलानाणयियः
स्मान लसत्केतनमयो स्वस्व मान्नन्मेमा चु मिलाटने प्रथमपादाद्वर्णा समसमस्तिपदगता
स्तुष्मलं निंदाव्याजेन स्तुतिर्गम्यते द्वितीयपादाद्वर्णा सर्वेत: सर्वेश्वरेशो निराज्ञः स्तुम्या
स्मानकृपणामदोषवेडष्णाद्विरातिस्थादिसर्वज्ञानन्तपिवकूप्रदानेन रदितं शक्तोऽपि मसं कि
मपिनदृदासीति निंदाव्याजेन सर्वंसिद्धं निंदास्तुमोवैकविषयमेनडदाद्वर्णभिन्नविषयमो
न निंद्यास्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा कस्ले दानवणामराजभवनलेखार्थसंवादको यात: ऊर्ध्वप्रा
गतः सदृत्तमान्निर्दयपलंकाण्डरः वस्त्रामत्तसमृन्ननेत्तिवकूगः सैन्नाङिनस्तनिंतःसप्रोद्गत
पराभवेवीनस्त्राः कृत्वेति नस्तायनेऽग्र दृन्नमन्निंद्याज्ञरवानरस्तनमभिव्यक्तिः स्तुत्यानै
दाभिव्यक्तिर्यथा यदहं नकूरीलसेनयतिंनासूपेनचाहृनस्मयानेमोगार्दवव: स्मणोऽपिनव

ऊ॰टे॰ परित्यागः यद्यपि विधिनिषेधविशेषोक्त्यादेर्णीपरन्ति स्के विधिर्निन्दया तन्मूलकाकनिन्दया वा विशे
२५ षस्तस्य प्रभेदस्तेन च विहतत्त्वमनया व्याप्तिस्तन्मूलस्य च निन्दादिप्रतीपतः इति तस्यापि निबन्धनाप्र
स्तुतप्रशंसायामस्ति तथापि सैव व्याजनिन्दामूलेति प्रथमोपस्थितत्वात् सापि ततश्चेद्वोपदेव व्या
जनिन्दामूलकव्याजस्तुतिरूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिमूल
कव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्यते यथा लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो म
हानर्जितः स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्व
राकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता अत्र प्रस्तुतमायास्तुहण्याः
स्तुतिर्निन्दाव्याजेन तन्निन्दाव्याजेन च तन्नैकचपेप्रशंसाप्रशंसनीयत्वेन कविविवक्षितायाः स्व
कवितायाः स्तुतिर्निन्दाव्याजेन तन्निन्दाव्याजेन च चमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति प्र
स्तोकस्य वाच्यार्थविषये यद्यपि नात्यन्तमामन्तस्य नदीमेविकल्पा वीतरागस्येति कस्यचि २५
न्न शक्यते रमानन्तगुणत्वात् वीतरागहृदयस्यैवं विधविषये क्षमत्वेऽतस्तनापि रागिणाद्
इति प्रस्तूयते तदीयविकल्पवराकीति रूपणात्तालिङ्गितस्पन्दनेत्यमन्तालोपादितस्ववचसो

29

णावेरिणिकत्तनाम किंस्त्रियैः किमभिधानमसावकरोत्तपः नकोणायेन तवाधरपाटलं दशति
बिंबफलं शुकशावकः अत्र शुकशावकस्तुत्या नायिकाधरस्योभाग्यातिशयस्तुतिर्गम्यते निंदया
निंदयास्तु किंचोक्तं निंदेति गीयते विषये स्निग्धो यत्प्रयोगमेवाहरणिकुंदः अत्र दर्शनिंदया विष
मविपाकं लसोरेश्वतेपनोदिथैनिंदाभिधेयत्वाव्याजनिंदा यथा वा विधिस्तैव विशेषगाहणो
यः करटकनरटकस्तवापगाः स्तद्कारतनैचकारणोसौसदृक्षमेसरेलेनकोकिलेन अत्रमस्त
त्याः ५ न स्तत्यभिव्यक्तिरिति पंचमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिवेद्यैभूतेयव्याजनिंदा ननु यथा
त्यस्तुत्यान्यस्तुतिरन्यनिंदया परिंदाच प्रतीयते तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिंदालंकारयोरुपग
मेस्तुतिनिंदारूपाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेमप्रस्तुतप्रशंसानवकाशाः तेषामपि व्याजस्तुतिव्या
जनिंदारूपांकोडीकरणसंभवादिति चेत उच्यते यत्राप्रस्तुतमुख्यतात्पर्यकप्रस्तुतनिंदारूपात
त्स्वरूपः प्रस्तुतमुख्यातः प्रतीयते अत्र तदिदानीमपि साकरकावदुवाच हि विवादोनस्तत्र
त्युकाशासातूथ्यनिवेषयबहीप्रस्तुतप्रशंसा विषयप्रवर्तमानानतिवा व्याजस्तुत्यान
स्तुतिनिस्तुत्या निंदयान्यनिंदेवेव्याजस्तुतिनिंदेअपि संभवतस्तत्काकामेते अपि संभवेतान्यस्याः

रु.टी. मौनादेहलीति निषेधो व्यायितत्वादाभासरूपः संघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण प्रा
३० र्थ्यं वादिनेप्रथ्यवस्थित्वमिदानीमेवागमनमायिका उज्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति यथा वा
मेरेडुमौलेनवयुराजसंदेशहारिणः जगन्मुकुटविरलस्तेदानमगुः कश्चिद्दिष्यते प्रजसंदेशहा
रिणमक्तो नवयम संदेशहारिण इति निषेधो ऽनुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण
यथार्थवादिनेपर्यवसानं सर्वजगतीपालकस्य नवनकस्यचिदपि राज्ञ भावेनावलोकनीयः किं
न सर्वेऽपि राजानो भूमिभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति आक्षेपान्तरो यथाविरक्ते
निषेधे पुनस्तिरोहिते गच्छ गच्छसि चेत्कान्त तत्रैव स्याज्जनिर्मम अत्र गच्छेति विधिर्युक्तः मा
गा इति निषेधस्तिरोहितः कान्तो देशान्तरे निजजन्मप्रार्थनया स्वस्याः मरणस्य सूचनेन वा
भीकृतः यथा वा न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति यदि यास्यसि यातव्यमलमाशंक
यापि ते अत्र यान चिरं मम तापायेति स्वस्या मरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भितः आभास २.
त्वविशेषस्य विध्याभासस्य च्युतिः विनायितन्निद्रारेण वृत्तो नो नवदारिणो अत्रहारवरदि
नाववृद्धाद्भिरितिमहाविनिर्लेपमलकादिरोधाभासः यथा वा प्रतीयमाने विवक्षितनो

ऽनुचितस्यानल्पस्य समरागस्याद्भुतादिकस्यात्यंतमनुचितत्वाद् स्वात्मनि तदनुरूपतासंभवनायाम्
पितीनरागितेदि प्रश्नस्यानुत्थानं स्यात् तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थप्रत्यायनं किंचिदस्यासंवृसे
अतएवास्य श्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमस्माकं प्राचीनैः वाच्यासंभवेनाप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरि
ति आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् चंद्रसंदर्शयान्मानमयवास्ति प्रियाश्रवे
अत्र प्रार्थितस्य चंद्रस्य प्रियामुखसमत्वेनकैमर्थ्यविचार्यप्रत्यवेक्षणादिसूचितः प्रतिषेधश्चाक्षेपः
यथा मालाहिमपाथोनिधिमे यन्नोत्पकरणोस्तंतरत्नेनत्तदेकबीजः पतस्यदेमयाऽवल
हनायकाव्यार्थचौराः प्रगुणीभवंतिरदस्तत्र सवैधर्म्यदिवाणपथ्येलकेनास्ति नतिः कापि कवी
श्वराणां वत्ते पुलमपुनङ स्वमर्पैरपापिरत्नाकरएव रसिकः अत्रापि प्रथमश्लोकेन प्रार्थि
तस्य काव्यार्थचौरेभ्यो रक्षणस्य स्वोक्तिविनवैचित्र्याराणास्मसङ्गतत्वमालक्ष्य दलसंपवि
हितप्रतिषेधश्चाक्षेपः निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः
कालानलोपमः केचिदलंकारसर्वस्वकारादयस्तमाङनेनिषेधमात्रमाक्षेपः किंतु यो
निषेधः बाधितः सन्प्रयर्थान्तरपर्यवसितः केचिद्विशेषमाक्षिपति स आक्षेपः यथाहमाऽ

अ॰र॰ दादरोणेमन्मथस्य महिमातिशयरूपो हेतुर्यो दादरोणे चंपककेसराणां उद्दीपकत्वातिशयरूपश्च वि-
३१ शेषः स्थापितस्तेन अस्माभिस्तत्तीतदणनादिवैकल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभाव
नादर्शिता कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्स्वप्रतिबंधके सत्यपि यथा वा नेन न राजन् दशाम्यसि भक्तेगमः
अचनेत्रा विषवेद्याः सर्वदेशप्रतिबंधकमंत्रौषधशालिनः स्त्रैणाणगदीताः निसर्गेऽप्रतिबंधु
केकार्योत्पत्तिः यथा वा विज्ञेनपतिराजेंद्र प्रतापतपनस्तव अनातपत्रमत्त्यस्य सातपत्रे हि वत्तुणां
अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना शंखाद्वीणानिनादोपमदेतिमद्भुतं तत्र शंखवे-
नकामिनीकंठः तेषीनादत्वेनतद्धीनत्वाच्चाप्यवसीयतः अपकारणात्कार्यजन्मः विरुद्धात्कार्यसं-
पत्तिः षष्ठकार्यद्विभावना शीतांशुकिरणास्त्वन्वीदं समापयति मां अनुतापनिवर्तकता
यानापविरुद्धे दीडकिरणैः तापजनिरुक्ता यथा वा उदितेऽकुमारस्य ऽकुवलयमलस-
निभानि तत्तत्रं कमलीभवंति चित्रं परराजकुमारपाणिपद्मानि यथा वा अविवेकिकुचद्वंद्वं २१
हंतनामजगत्त्रयं श्रुतिप्राणाधिनोऽरवेणारश्चकंजनमारणं पूर्वोदाहरणयोः कार्यकारणविरोधित्वं
स्वाभाविकमिदं श्रुतिप्राणाधिनस्तदूपारोपकरणमुक्तमिति भेदः कार्यात्कारणोत्पत्तिः षष्ठी
यथा वा निलश्यामसमायानिया ... इंदीवरसुगंधि ... शिलीमुखाः ३.६
31

मिथो विरुद्धधर्मैर्विशिष्टस्योक्तिः अभिव्यक्तिर्निस्त्रिंशजिदोजस्सम्यग्विचारदृक्चारदृगप्रवर्तनः अ
त्र विरोधसमाधानोपपत्त्याविष्कृतो विरोधाभासः इति शब्दस्माद्भेदः विभावना विनापि स्यात्कारणं
कार्यजन्म चेत् अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयं अत्र लाक्षारसावसेककारणाभावेपि र
क्तिमा कथितः स्वाभाविकत्वेन विरोधपरिहारः यथा वा अपीतक्षीबकादम्बमसंमृष्टामलांब
रं अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीन्मनोहरं अत्र पानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपि क्षीबत्वादिनिबद्धं विभा
व्यमानशरत्समयहेतुकत्वेन विरोधपरिहारः यथा वा वरतनुकबरीविधायिना हरिमणिवन
नेन्द्रपाणिनाप्यविनतकुसुमाणिवल्लरी समततिनिहृतनिलीनषट्पदा अत्र बलयोग्याभावे
पि स्त्र्यालिंगनेन निबद्धं तत्र वरतनुकबरीसंक्रान्तसौरभनत्वयतिना विससर्गरूपहेतुनं विशेषण
मुखेन दर्शितमिति विरोधपरिहारः हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता अस्त्रैरतीक्ष्णक
ठिनैर्जगज्जयति मन्मथः अत्र जगज्जयसाधनानामसमग्राणां तीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं यथा वा
उद्यानमारुतोद्धूतचूतचम्पकरेणवः उदश्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तो विलोचने अत्र बाष्पोद्गमन
हेतूनां रेणूनामसमग्राणां स्पर्शनक्रियावैकल्यं अयं विशेषोक्तिरिति दण्डी व्याजहार यतः प्रथमो

ऊ॰टी॰ विरुद्धं तन्नत्रासंगतिः यथा भ्रूचापवल्लीसमसौ यावन्नयति वक्रतां तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यते
३२ हृदयं मम अन्यत्र कारणीयस्ततोऽन्यत्र कृतिस्त्वसा अन्यत्र कर्तव्यत्वात्तस्य तत्र हृद्भेदकृत्वं तया प्र
यारिजातं तव सत्यायाश्चिकीर्षेन यातं तथा कृष्णा गोत्रोद्धारस्य कृतोपि गोत्रोद्भेदं पुराकरोः अत्र कृसं प्रा
तिवाक्यं सोपालंभवचनं भविष्यति चिकीर्षितं तत्यान्यत्र करणीयं समपारिजातं तन्नो देवि कृतमिमेका
संगतिः पुरा गोत्रायासुद्धारे प्रवृत्तेन न त्वदङ्घ्रिपाणतादिकहृद्गोत्रा त्वां दलनं खरजरुहैः कृतमिति
द्विविधा पिस्मेषोऽप्यापिताप्यथा नवनवकल्पितडितसमपान्नविलासिनीनां भूषा भवेत्स्मिनवाभ
वने कवीरं नैषधकंकणमयी ओरुष्मपत्रवल्लीचोलेंडुसिंदूरतिलककरपल्लवेषुमोहनगत्रयमवा
मपनेत्तमेतदादाय रूपमतिलेस्वरदेहभाजां निःसीमकान्तिस्मनीरपिनामनैवमोदं प्रवहेय
सिन्मगयविलासिनीनां अत्राघोदादराणे कंकणादीनामन्यकरणीयत्वं प्रसिद्धमिति नोपन्या
सं भवति नाभावना रूपानां प्रकृति [illegible] निष्पतरूति लदलणात्तु गतिः विषमं वापितेयस्य चदूनाः ३२
नतरूपयोः केयूरशिरोषणहंसगी कमावन्मदनज्वरः अत्रातिमदुत्वेनातिदुःसहत्वेन चानतरू
पयोरंगनामदनज्वरयोर्घटना यथा वा अभिलषसि यदीदो वक्रलक्ष्मीमृगाक्ष्याः पुनरपिस

कर्णाभिरिष्टा भावना यथाः सूर्योदिर्भवद्भक्तकलत्रतोऽस्तव यथा वा मानात्लतादिशैले जातललना
यानजायते बालः संयम्भिनिहिसुरैनैकाननकलतायामिविहूयन्तानं कार्यानन्निर्विशेषोक्तिःसा
तिप्रकलकारणे हृदि लेरत्नयोनाभन्मरदीपेन्नलनापि यथा वा प्रउएगवतीसंध्यादिव
सन्तनरस्सरः प्रदोदैवनागिशिखिज्ञात यापिनतमागमः प्रसंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभावनवर्णा
ने कोवेदगोपशिशुकःशैलमपाटयेदिति यथा वा प्रयंवारामे कोनिलयः इति रत्नाकार
इति श्रितो स्वामिस्वस्तानरलितमनोभिर्नलनिधिः कणवंजानीते निजकरपुटीकोटरगतं त्वार्णं
देवेनाप्यतिमिकरमायायनिमनिः विरुद्धं तभिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगतिः विषजलय
दैःपीतं मूर्छिताः पथिकाङ्गनाः पयोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वे विरुद्धतयोत्तनिबध्यमानमसं
गत्यलंकारः यथा विषपानमूर्छनयोर्भिन्नदेशत्वं यथा वा प्रदोषवल्लभजेगस्यविपरी
तो व्यक्रमः अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्विमुच्यते कश्चिदसंगतासमाधाननिबंधनेनचा
रुतायाः यथा अनन्यमारोहसि हृदयेषांसंकल्पसोपानततिं तदीयां श्वासान्स वर्षत्यथि
कल्पनयैस्वालात्तवन्नन्मयतामवाप्य विरुद्धमिति विशेषणार्थ कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वेन।

उ.दे. येक्षमयमानद्रुमये यथादियत्तन्मात्कृतेर्वालेत्तमादौप्यदृशानतः आत्मीयमपरस्येवमयोदद
३३ नमत्वभूत प्रभस्यैवैमेवकारेणापरानिष्टप्रायशाभावोदर्शितः अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्तिस्मोके
अनिष्टावाप्तिरपिवराहूसंगदोत्तयाउष्टानवाप्तिश्चेतिप्रमेकमपिविषमपदेनान्वयः ननश्च
केवलानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यमप्यदृपिविषमहृयंलत्तिनंभवतितत्र केवलानिष्ट
प्रविलंभो यथा पद्मातपत्ररश्मिकेसरश्रीरुहस्य किंकटमर्यपित्तमिव स्मिवायिकायां कालः
कलिर्जगादिदंनकृतत्तमत्तेस्थिमादरिष्यतिम्नवेवमूखिस्पत्सी अत्रपद्मातपत्रलिप्सपाप
31 मतोज्ञावार्यकृतवमालल्लाभोस्यवकिंतमुखेणभादराणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलंभः केव
लेष्टानवाप्तिर्यथाविन्तोसिमंवशोलेविस्मृतोवग्रमिनिवदन्तस्थिथिलभजः भरभगनविता
नवाऊषणोपेगुदमतनुहरिजेयति अत्रपद्यपिशैलस्यउपरिपतनरूपानिष्टावाप्तिरपिप्रसक्ता
तथापिभवक्रगेजसंस्पर्शमदिम्नामानक्तनेतिशैलधारणारूपेष्टानवाप्तिमात्रं यथावा ३३
लोकेकलंकमपहातमयंसमुगौ कौजानेमावनवपुनलिनकरुलेन नत्रापिकस्यचसिता
निकलंकेरवौनाथः क्षत्तः श्रितजनंदिकलेकयति अत्रानर्थपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः यथावा

कृदयौमज्जनंदालप्यौके स्मृतिमल्लमयविंवेणाविज्ञातग्रस्तैः स्पर्शमयतंदनोचेत्वंकृतस्यसमाते
क. एवंचेवमस्मतीतुटम्या अत्रचटूवदनलक्षणाक्तिर्किनावृटनेतिभेदः विरूपकार्यस्योत्पत्तिर
परंविषमसमत्वं कीर्तिभृत्तेधवलागणामातवकपाणिका अत्रकारणगुणप्रक्रमविरुद्धातवर्ण
मानत्यवलोत्पत्तिःकार्यकारणयोर्निर्वैमितिवर्नेकत्वेनपंचमीवि[illegible]वनाविलक्षणगुणशा
लित्वेनविषमइतिभेदः अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चनदिष्टार्थसमुद्यमात् मस्याशयादिमेनद्वा
रद्दूराविस्तेनमतिनः उष्टार्थसुदिश्यकिंचिक्रमारभ्यवत्ततोनकेवलमिष्टस्यानवाप्तिःकिंतु
तत्तएवानिष्टस्यापिप्रतिलंभश्चेत्तदपिविषमंयथाभक्ष्यप्रेप्सयासर्पपेटिकोद्दूराप्रविष्ट
स्यमूषकस्यनकेवलंभक्ष्यालाभःकिंतुसर्पमुखेनिरपातीति यथावा गोपालइतिकुलस्यवंशप्र
वर्तीरत्नाकृया श्रितोमातरस्तुनन्दौरमप्यलभ्यंतथाकृते उदययोवाभिरूपेष्टार्थसमुद्यमा
दिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिलंभेचोदाहरणे अनर्थपरिहारद्वेष्टार्थसमुद्यमात्तद्भयं यथा दि
विभिन्नवरसंकेसेदिकेपभयाङ्गवि सायासपणनंतगिसाश्रयस्पतनोभयं अत्रनकेवलंमारा
ल्पसानर्थपरिहारानवाप्तिःकिंतत्ताअप्रयत्नस्याप्यनर्थोवृगीरितिदर्शीने सरानिष्टवाप्तिरवेष्टा

ऊ॰ द॰ रणाहरणिमथेप्सपातन्तकतं तेषाम ग्रौष्मतापनं परिकल्पितेषामुदयकालहृदयमरुणिमानं च
३८ तमोमूर्तेर्ग्रासचानामिवाग्निसंतापनशङ्काहरणिमानं वृत्तिं परिकल्प्य स्वयं स्यन्दतापिपतेः
नतान्कालिके स्नावामिरेवजायते न सार्वकालिके स्थावामिति निदर्शितं हि तो यन्मौलौ केचंद्रस
भगवन्नखिलत्मीमीप्समानमंस्महत्वेन मित्रणवृम्भेषवयात्तयं परिकल्पितन्किरणस
कमलमकलंविकाशकस्यचंद्रानुप्रवेशं वहस्रमाणोभगवन्नखिलत्मीतिधानगदद्कोश
मद्गामोचनशर्वंकेननतोगदद्दीन भगवन्नखिलत्मीकस्यनयाभगवन्नखिलत्स्याचेद्प्रसादा
नार्थवेदस्पर्शनूपंवपरिकल्पितेप्रकावनापिंप्रपत्तेनपोणमास्यामेवभगवन्नखिलस्य नूपेष्टावाभि
जायते न सार्वकालिकीतिदर्शितं ॥ कश्चिद्दिष्टान्नवाभावपितदवाग्निभ्रमनिवंधन विद्धितिवि
शेषेयथावहलालहोगिणातनवद्दितनगोरेसंचरंती किरणानीकौर्णोन्मादायरक्तासरुतरव
दिरांगारशंकाऊलोगितिम्राश्रीवेडखंडेतडपरिमकूलीभूतनेत्राभमेतीव्याससामोदप्रसक्ते ३८
भेषकरपटलैर्थंमरणकाकरोति ॥ अग्रप्रभूतानिसंपादनोद्योगात्तसंपादनालाभपितल्लाभस्य
मोक्षमस्मेपन्यासेन निलहः ॥ सकलस्याहरणेनयहृदयोरम्यनुरूपणोः स्वानुरूपकं मेस्मदारे

णायोपमृदृन्नतथा तनयस्य सोऽभेस्तातुम्... भावतामयियक्तिनोयं कृष्णोदृदृत्तपिवत्वत्ति
मियनेस्रा वीजप्रयोदृ... दृत्तः करोति प्रत्यपरानिष्टप्रायणात्रूपेष्टानवान्तिः स्वनोनिष्टस्यापि
मनिशायस्यमद्यापरुषार्थंत्वजताभावरूपभावगर्भनयाद्रसार्थेनेष्टत्वेन स्वीकृतत्वम् यत्केन
चिन्नेष्टमित्यर्थे प्रेषितेनान्येन नियोक्तरिष्टमनपेक्ष्य स्वसेवेष्टं साध्यते न वापि दुष्टानवान्ति रूप
मेव विषमं यथा नेष्यति प्रेषिता दूतीति तस्मिन्नेव तत्यं गजास्याः परपतमो दंसे मेविपाके वीवि
धेयस्तु तस्मिन्नेव तत्यं गतेति दूत्यान्नापके स्वाव्वयं दर्शितं यथा वा नष्टसकमित्तिन्नावाप्रे
ष्यायैषेपिन्मनः ननु नैव रमनेदूताः पाणिनावयं पतानि सर्वथैव दुष्टानवाप्ताद्वादृरणा
नि किं चिद्दिष्टावाप्तिरवं केन तदनवाप्तिर्यथा मदीये वदराजन्तवे भावनिशासमभवदं त्रिमधु
रश्रोभालोभालोभास्ततापकिरणोत्करमाप्रभातं नुगोहृते ऊनवदान्तगालमरागेताथ
भजत्यान दिनेसदि मंदतायः यथा वा नवद्रक्तकांतिमयमंबुजकोशाद्भ्रमेगात नवत्तकमसि
तकरोपक्तमा लव्यापिपर्वणिविधुः क्रमद्वीयमानः ये स्वस्त्रो मयचिनो श्रियमाश्रनार्था
श्रयायशोक सर्वकिरणानाराविवग्नोमवेशानमागमस्तिदं सर्वस्य निजकिरणोद्भमावतस्य

न्नमनुसरंतेहारिदौवारिकैर्वीथ्येमार्गेप्रतिनर्मवचनेउदाहरणे नवासनिवारणमनिष्टमाप
न्नमित्यनुदाहरणत्वंप्रागंकनीयराजद्वारिस्थानेनिवारणंसंभावितमितिमंदगीहमप्रवृत्तस्य
विषमालंकारोदाहरणेष्विवात् किंतोक्तदानिष्टापत्त्यभावात् किंचयथोक्तदानिष्टमत्रेपिस्वे
षमदिन्नाउष्टार्थप्राप्तिपत्तिस्तत्रापिसमालंकारोप्रसंगनएव यथा उच्चैर्गजैरटनमर्थयमा
नएवत्वामाश्रयन्निहचिरादुषितोस्मिराजन् उच्चाटनंत्वमपिलंभयसेतदेवमामद्यनैवविफ
लामहतांहिसेवा अत्रयाजकस्ततोयद्यपिस्वस्यानिष्टाभिव्यक्तिकस्यायोविषमालंकारस्य
प्राप्तिप्राधमिकस्तत्रिरूपवाच्यकस्यायासमालंकारोननिवार्यते एवमिष्टार्थोद्यमात्स्व
स्यापियस्येष्टवशात्समनोनिष्टार्थसंप्रतीतिस्तत्रापिसमालंकारस्यनहानिः यथा वा त्वं
नावलंकर्तव्यमितिविद्यासमाविनः तयेवरात्रे कृतनवात्यिनृराज्ञानलंघिता अत्रपितरा
ज्ञानलंघितेत्यत्रतेनविरोधालंकाराभिव्यंजनपर्यंतेन त्वल्लिमत्रपदद्वयविभागात्मकरूपेणत
स्यापिविवक्षापाः सत्वेपिन त्वल्लनानीतिनत्वल्लिमेकपदत्वेनवृत्तसदर्थोत्तरपरमारा
यसमालंकारोप्यस्येवस्वेच्छालभ्यासक्षावाभिप्रतीतिमात्रेणापिरहितमुदाहरणे यथा

गाकुर्वंस्तु लेप्यथ्यनिषिद्धमिति द्वितीयो विषमः यथा वा कौमुदीव नहि नो स्नुमेडलं जाड्यवीरशशि
खंडमेडनेपस्पकीर्तिरत्र कृष्णा छिन्नानांश्च विभाति नरसिंहभूपते यथा वा चित्रं चित्रं वत महच्चि
त्रमेतन्हि चित्रं जातो देवाद्गुचितरचनासंविधाता विधाता यन्निंबानां प्रदिग्धफलस्रस्ति
रास्वादनीया यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काककोकः शर्वेक्त्विति पर्यवसायि इ
दे नियामपर्यवसायी यो निभेदः स्वानुरूपमसिकार्यस्य कारणेन सममविदः नीचप्रवणता लक्ष्मि ज
जलजाया स्वलवोचितम् इदं द्वितीये विषमप्रतिद्वंद्विसमं यथा वा दवदहनाकुत्र न्नाथ स्फोस्न
नामय मेव योषित्ते सर्व्वमयनितभुक्तं सोपि दवमेव विद्विति द्वैति यथा वा प्राद्वोद्दानलात्लक्ष्मत
भूजादनदत्तावलेवो बालपणा भोगेनि टिलमुद्रास्रावहृतैषीति नृदःप्रोहोग्यदारपिम्नावन्धिषरेत
रंगीकृतेः पः सोयं चंद्रस्य पतति किरणैः सागमिति प्रसभेनतः शर्वेककारणस्वभावानुरूप्य प्र
स्तागंनकानदीयडक्ष समगोनुरूपमिति भेदः विनानिष्टं चनतस्सिद्धि येदस्थःकार्यकर्त्या
सः इक्तो वा रणलाभोयंस्यान्न नेवारणार्थिनः इदं समसनिहृस्यावागतिश्चतपप्रथ्यसंगृहदी
नस्य त्रिविधस्यापि विषमस्य प्रतिद्वंद्वी स्यादावाने: अनिष्टस्यापसंगाच्च अश्वगजार्थिनया राजा

ऊ.द. ताम्यपथिकरणेनार्थिकं कस्यचिद्विशेषप्रयोजनं साक्षिप्यतेऽतितत्प्रयोजनं साप्रसक्ततगुणप्रयोगार्थिप्रयो
३६ सायामेवपर्यवस्यति अन्येनतुसत्वमादायेपाघदाभागस्यसत्वमता मणिमालोर्मिकानेयकोरेज
यवदायते अत्रमालामालोर्मिकातावदंगुलिपरिमितत्वात्तसूक्ष्मासापिविरहिणापाकरेके का
णावस्थैवेरिता तस्मिंत्रयमालावुलैवत्तश्वेतत्ताततोपिकरस्यविरहकार्श्यप्रदर्शितसूक्ष्मतादि
र्शिता यथावायन्मध्यदेशादयितस्तन्मलोलादिरप्रणतेस्तणालसूत्रमपितेनैवमातिस्त
नांतरे अन्योन्यंनामयत्रस्याऽपकारःपरस्परं त्रियामाशिनाभातिपाथोभातिनिशिपामया य
थावा यथोधांतःपिवत्येवपथिकोविरलांगुलिःतथाप्रपापालिकापिधारांवितनुतेतनुं
36 अत्रप्रपापालिकायाःपथिकेनस्वाससत्वापानीयदानव्याजेनवहुकालसमालावलोकनेन
मिलषंत्याविरलांगुलिकात्तलिकरणेनतस्मिंपानोपणानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारःकृततत
थाप्रपापालिकपापिसस्याहावलोकनमभिलषतःपथिकस्यापानानकरणेनतस्मिंपा ३६
नीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारःकृत अत्रोभयोरप्युपाराम्यालमोपकारसंज्ञावेपिए
स्यवोपकारेणनिर्वत्यते विशेषःस्यानमःपारेविनाप्याधेयवर्णने गतेपिसूर्येदीपस्या

स्यं तपः स्वर्गायेयत्नमोक्षश्च विप्रतीतं समत् स्वम्भवक्षितिस्वर्गतिमन्नं तत्पदं जन्मतिममस्तु।
कमनीयं विचित्रं तस्य कान्त्यो विपरीतफलेच्छया नमन्ति सन्तं लोकाद् पिलक्ष्मं समन्तात्
यथावामलिनापितं बलवद् नैविमलयनिजरागैतिदेवकीर्तिर्भि मिश्राह्लादेकं ते भिन्नायउत्।
तिप्रतापेयि प्रविकं द्वयुलायागदायेयापिस्म वर्णेन ब्रह्मांडानिजलेयत्र जन्मगितिनन्तेश्वर्गः
ग्रहयज्ञमहाजलौ वेऽनंतानि ब्रह्मांडानि बद्धृ ब्रह्मयस्मानानि रूपा यावस्यानि विशालत्वं प्रदर्श्य जन्ना
नमानीमायेयानां गुणानामाधिक्यं वर्णितं यथा वा श्रुतौ कालप्रतिसंहर्तारं मनोजरां।
तिपुंसां सविकासमानं तनौ मम मत्स्य जनकेश्वमहिप्रलयो धनाभ्याम गमसंभवामदः ए
ष्वायेयायदायायाएयिकं तद्यितत्वात् किं यहामस्य स पद्मेनेविशाम्यंति गुणात्व स्वर्गप
नर्शतिप्रपन्नदृष्टमहावैभवं तेनोक्तानां गुणानां विश्राम्यंतीमं वाघावस्थानं तत्रा श्रावस्य
ताश्रवणाश्राधिक्यं वर्णितं यथा वा श्रद्धे विशालेभूपालरक्षवनविजयोद्दं मातिमातुम
ग कोपियशो राशिर्यं दवते ग्रंथप्रधमुदाहरणद्वयेऽपि किंपद्माग्रन्थदो विशालमिति
ताद्याहयोः प्रशंसा क्रियते तयापिनजुतेन निद्वान्त नयोः श्रोत्रस्य संभवनोद्दयोर्गुणयो

कु॰टी॰ तोल्पयांकारितया कारिक्रियेतेवेत् । ऐनंगाम्भीयंतेदंतिनैरेवक्रमात्माश्रयः यथाल्पाधनेनेल्तो
३१ क्तोवृगतंतकेनोविरुद्धसाधनेक्रियेतवेत सव्यायातः यथाल्पाधननयाकेनविरूपाल्पवतद
ल्पनल्पतिद्वंद्विनातत विरुद्धसाधनेक्रियेतवेतसोपिव्याघातः तत्राद्यउदाहृतः द्वितीयोयथा
हृष्यादयगंमनस्मिज्जीवयंतिदृशैवयाः विरूपाक्षस्यजयिनीस्ताः स्तवेवामलोचनाः सौ
कर्येणानिवद्धापिक्रियाकार्यविरोधिनीदृष्यावेद्धालइतिमप्युपरिस्पाज्ञपवृत्ते कार्यवि
रोधनिष्पादकतयाकेनविसंभाव्यमानायीदृष्येनकार्यविरोधिनीक्रियासौकर्येणासम
र्थ्यतेवेत्सोपिव्याघातः कार्यविरुद्धक्रियायांसौकर्यंकारणस्यहनवांतदात्ववगुणं यथा
जेजयाशेल्माविनराल्लाषुवराजस्पराज्यपदस्थापते यत्कारणत्वेनसंभावितंवालत्वंयत्तत
द्विरुद्धस्पमाटनपयनस्पैवकारणतयायुवराजेनपरिभागस्पायुक्तत्वेदर्शयतासमर्थ्यते
यथावालचर्थोनविसृज्ञमयंनरोदारिद्र्यांकया दातापिविसृजन्मयेनवेत्वतुवंकया
अत्रस्वोतराईपत्लप्रतिपन्नपयोर्वचनेशितिलत्वगणानुगतिः गुम्फः कारणमालास्या
यथाप्राकम्पनकारणोः नर्यनश्रीः श्रियापात्यागस्त्यागेनविपुलयशः उत्तरोत्तरकारणम्

त्मसंक्रांतिं देति न तद्गुणः ॥ यथा वा ॥ कमलमनंभसि कमले च कुवलये तानि च कनकलतिकायां

सापि सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरंपरा केयं ॥ अत्राद्ये मुखस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि तत्कार्याणाम

न्यत्र स्थितिरुक्ता द्वितीये सलिलस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि कमलकुवलययोरन्यत्रावस्थिति

रुक्ता ॥ कविप्रसिद्धाधारशरीरादृतानामाधारं गतं निर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थितिर्वाणीनां

यथा दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां ॥ रमयंति जगंति गिरः कथमि

व कवयो न ते वंद्याः ॥ अत्र कवीनामभावेऽपि तद्गिरामाधारनिर्देशं विनैवावस्थितिरुक्ता

विशेषः ॥ सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ॥ अंतर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सैव मे ॥ यथा

वा हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ॥ वत्स राम गतोऽसीति संतापेनानुमीयसे ॥ किंचि

दारंभमाणोऽशक्यवस्त्वंतरकृतिश्च सः ॥ त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणं ॥ यथा

वा स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यं ॥ विधिना ससृजे नवो मनोभू

र्भुवि सत्ये सविता बृहस्पतिश्च ॥ अत्राद्ये राजदर्शनेनारभमाणकल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यवस्त्वंत

रोत्पत्तिः कृता द्वितीये राजसृष्ट्यारंभेण मनोभवादिसृष्टिरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः ॥ साद्याया

ऊ.द. दिनं कोदंडेन गणः शरैः रविमिव बलेनापि भूमंडले तेन नं भवनाच कीर्तिरतुला कीर्णा च लोक
२८ त्रयं प्रत्ययेन तयेन सदृशायश्च समासादिनमिति सत्पेपवाक्यस्थितमेकं समासादितप
कोदंडेन यशः भ्यादिषु बहु विवरणवाक्ये प्रतद्दुर्वितलिंगवचनविपरिणामेनान्व
तीपकेशरादीनामनतयोतरविशेषणाभावादेकावलीयोगः उत्तरोत्तरस्य उत्कर्षः सारः अनामधीय
ते मधुरं मधुतस्माद्बहु यानस्याः कवेर्वचः यथा वाग्रतर्विस्मोरिह लोकोनि वसति फणि
नामीश्वरैर्मापि शैतेमि योः सोप्यकुदेशेनमपि तुल्लकथा उभयोर्निश्चकारयतेसपीतलो
38 लामयमध्यितमभिश्रीनसिंद्रतिमौः नवकीतेः कृष्णानीलोत्पलमिदमीयच प्रतणीयवि
भाति ग्रंथस्ताछगुणानकवेः अम्लाच्छगुणाकर्षयथा तस्यान्तलु चुनः स्तल स्तलादपिव
यावकः प्रताकिं तनीते सोमभ्मयपार्थयेदिति उभयरूपेण यथा गारिमद्दानग्रीयेरथिमे
दानमेते भोमदत् नभसोपि मद्गलततो म्या गागरीयमी गवग्रलपर्यंतमद्दतस्माच्च २८
गुणः प्रकृताथ्यो या या मस्माच्छगुणः यथा तत्कमेणैव क्रमिकाणां तु समन्वयः ग.
उंमिर्वविचलितं त्रपंतं नव मंजय पमावाशरणा किंप्रपन्नानि विषवन्मारयंति किं नसम

तरवैश्वैः सर्वैः सर्वकारणभूतोऽनयोऽनरैर्वीवल्लभिः कृतोऽयं फः कारणमाला अत्रायोदाहृता
द्वितीयायथा भवंतिनरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवं दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानप
रो भवेत् गदद्दीतमुक्तरीमाथे श्रेणिरेकावलीमता नैवेकगणितविश्रांते कर्णोदात्तभ
दौलिनो दोःस्तंभोत्तानपर्यंतप्रलंबनमनोहरौ जानुनीरत्नमकुराकारेतस्यदिम्भमभः
उजरोनरस्य पूर्वे पूर्वे विशेषणभावः पूर्वपूर्वस्यात्तरोत्तरं प्रति विशेषणभावो वा गदद्दीतमुक्तरीतिः
१ तत्राद्यप्रकारोदाहृतः द्वितीयो यथा दिकालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्रैव विद्यानतो य
त्राद्भुष्पस्तथीभवंतिकिरणाराशेः सपासामभृत् यल्लसितमवः स्वयोस्सदविषयस्तस
जीवात्तवैवोदयद्गुणमेयमन्मथरिपोस्ताः पांतवो मर्त्येयः दीपकैकावलीयोगान्मा
लादीपमिष्यते सैवेणसहृदयेन स्याल्लेनं वपिक्रताप्थितिः अत्रोराशिविनिपदमेकैस्मवे
...स्यात्सहृदयेस्थितिः कृतातेन तस्यात्सहृदयेन वपिस्थितिः कतमेन वक्राटयात्नयः आ
नोदीपकं गदद्दीतमक्रमिति सङ्ग्रावादेकावलीचेतिदीपकैकावलीयोगः पपाता म
त्राकागणमागतेनभवताचापसमारोपितेदेवाकर्णपपेनयेन मदसाघयत्नमामा

का.१. श्चेत्यन्तरणेनै अत्र रागस्य शर्वे भागपरित्यागेनाधारान्तः संक्रमणमिति विकासपर्यायः प्रका
टी. शितत्वमनेकं तापपर्यायः सोपि संमतः अधुनापलितं नतत्र यत्र स्रोतः प्रगल्भनि । यथा वा न
३९ वात्युदस्याकं प्रथममस्ति विभिन्नातनु रियं नतोन तत्प्रेयान्वयमपिहन्तासाश्रियतमाः इदा
नीनायत्त्वं वयमपि कलत्रं किमयरहतानोप्राणानोज्ञलिशाकठिनानोफलमिदं अत्र
दंपत्योः प्रथमसमभेदलनः प्रेयसी श्रियतमभावः ततो भार्यापतिभावरूपायेपपर्यायः प
रिहनिर्दिनिमयोनतनाभ्यधिकयोर्मियः जगदेकं शंखमक्ताकटान्तरिरिश्रियं यथा
वा नम्प्रवप्रवयसात्रटाग्रथः खर्गोणाः किमिव भोग्यनेधुनायेनजर्जरकलेवरवयात् क्री
तलिंडुकिरोणन्वलयराः परिसंख्यातिषिद्धैकमेकोस्मिन्नन्तर्यत्राणस्तेदन्तपःप्रदीपेषु
नुत्वानेधुनममुना यथावा विलेपयंति स्मृतिव्यमेघस्य लीलावतीनां नपनोत्पलानि वि
भर्भिमस्त्वामपिवक्रिमाक्षमेको महाकालजटार्द्धवेन्दुः अत्रायो दादरुयोनिषेधः शाहुः । ३९
द्धिनीयेनावर्थः विरोधेनन्त्यवलयानिकल्पान्तक्रुनिर्मनानमः शिरांसि वा पानानमपत्नम
दीप्तनः अत्रस्यपिनिग्रहप्रमाणाभासेः शिरश्छायनमनयोरुपगपदुपस्थितयोरुपगप

39

नेनभस्यंनेत्रपर्णोमत्स्यनातियत् अथैकस्मिकालेकार्यकेविघ्नवनक्रः पर्यायोपदिपर्यो
पेणोकस्यानेकसंश्रयः पुष्पेमुक्तागनाचुंडेकामिनीवृन्दनप्रभा अथैकस्याः कामिनीवृं
नप्रभायाः क्रमेणपर्य्यवेंद्रूपानेकाधारसंश्रयणपर्यायः यथपिपूत्रसंश्रयणकेटनोनो
केनयापिमुक्केनिपरित्यागोन्नाशाकसंश्रयणानेपेणपर्यायनिर्वादः अतएवश्रोणी
वृपरस्यजनितिनतुतोसेवनेमध्यभागः पश्चामुक्तालस्लगनपः संश्रितालोचनाभ्या य
मेवन्तः क्रवसंविवत्तामहिलीपेंचवक्रेन्वह्रायाणायुगाविनिमयः कल्पितोपोवतेनश्न
न्नपर्यायेकाव्यप्रकाशकारउदाजहारसर्वेत्रयाणुपर्यायोयथा नन्वाश्रयस्थितिरियं
नवकालहृटकेनोतरोतरविशिष्टपुरोपदिष्टा प्रागणिनिवृसहृदयेहृघलक्षणयके
देधुनावसक्षिवाविपुलः खलानां सर्वामपंकुदपर्यायः संकोचपर्यायोयथा प्राय
श्रीरनावृत्तपामपेषांकयाम्नविश्रायतनत्रूणा प्रोहिंगेनेत्रप्रतितिमभानो
शैतमानेतरयामपालीत अग्रैरेसस्तोतरोतरमाधारसंकोचात्संकोचपर्यायः वि
कासपर्यायोयथाविलोष्टपवगणगतेनविश्वंभरहूषणन अगुनाम्नगागमवालहृदये

क़.द. यः परकीयाः प्रियेकृता मौनं तदसिकथनं वा पुपक्रनेः श्रुतेसंतोस्तकिः पुरुषमभिजानं ते
८. प्रयपयतिक्रमिकैकगतानां नगुफः कारकदीपकं गच्छत्यागच्छति पुनः पाश्यः प्रपश्यत्यते
प्रयावानिद्राति स्नाति भुंक्ते चुलतिकच भरानशेषयस्यनरास्ते दीपमत्ते नेवापंगादित्तमवता
रोमभ्यप्राणादियादि इत्युदाहरणेः प्रभृणाम सकृद्दीपिकृते वीविताननहारिदेनानपयप्राक्षानमे
केमेमरस्मितदृत्तचामनरंगोरयोगोः प्रायोदाहरणामुत्तस्यकार्त्तकाटकस्यगमनादिष्वन्वयः
द्वितीयेनन्याहृतस्यप्रभोः कर्तृकारकस्यैकस्यानिद्रादिष्वन्वयः अनेकस्यानेकवाक्यान्वयेनदी
पकत्वाद्यायमा कारकदीपकं प्रथमसमुच्चयप्रतिद्वन्द्वीदं समासोक्तिः कार्यैकरूपे कारणांत
रसन्निधेः उत्कंटितावनमरुणीज्ञगामास्तचभानुमान् यथावा मानमस्यानिराकृत्यनेपा
दयोर्मेपतितस्यनः उपकारायदिष्टेनइदीरितवनवर्त्तिने केनचित्मारीप्सितस्यकार्यस्यका
रणान्तरसन्निधानात्पदलोकपैनतस्यगाथानात्समाधिः द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वंद्वीअप ८.
समाधिः तत्रबहूनाम्प्रत्येकसमर्थानामवलेकयोर्तिकान्यायेनयुगपत्कार्यसाधनायेन
वतारः प्रत्येकेनकार्यसमारीप्सितेग्रन्थस्यकाकतालीयन्यायेनापतितस्यनन्सोकयोधा

40

त्कर्नेमशक्तयो विकल्पः यथा वा पततु विरते वारिन्दुसंति चक्रलं शफिनः प्रयकांतः कृतांतो
वा ऽऽः स्वस्यां ते कतिपयातिमिस्मसमागमश्चेन्तमरणमायासतो यमवगीतनमियसमागमस्ते
प्रयश्नितत्त्वयोरायोसायो विकल्पः बहूनां युगपद्भावभाजां गुंफः समुच्चयः नश्यति पश्चात्ता।
पोति भस्यति च भवद्विषः अविरोधेन सभावितयोगपद्यानां समुच्चयः यथा वा विम्बोष्ठे
दृष्टये न पाविनिर्दिष्टं प्रेमाभिधानं नवं ग्लेपपद्धिः दधाति मा विशेषिता साधीनता कापि ता।
गोते शुष्यति ताम्यति म्लपति प्रम्लापति पंक्ति खतिमाम्यत्युल्लठति प्रयपणोत्ति गलत्सुतन्म खे
त्तिदुत्तिन श्रवकामो वितक्रियाणां किंचित्कालभेदसंभवेपि शतपत्रपत्रशतभेदनन्यायेन
न यौगपद्यं विरहातिशयद्योतनाय विवक्षितमिति न लक्षणानुगतिः श्रद्दध्य यमिकाभा
जामेक कार्यान्वयेपि सः कुलरूपवयोविद्याधनैश्च मदः पंनमनः यथेकः कार्यसिद्धिहेतुत्वे
नप्रक्रांतस्तत्रान्येपि प्रयद्यमहंसिकयाविलेकपोति कामाथेनन क्लिहि कुर्वंति सोपिस
मुच्चयः यथा मदेप्पाभिजितमेकं समग्रकारणं तद्वदेवत्रपादिकं न पितस्साधनं मेनाव त
रति यथा वा मदानमब्दन्नगट्टमपगातेसम्भमविधिरितिहन्तकोलल्पामननिभभगव

ऋ·टी· वे ऽभ्रजीवप्रभादरः अभ्रजीवप्रभोदेन दरतीति किमद्भुतं स्वकीयहृदये मिनाक्षिनिर्गतो योपयो
४१ धयो हृदयस्यानुदीयस्य भेदनेकाकुपातयोः समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थ
ने जितोसि मदकंदर्प मच्चित्तेस्ति त्रिलोचनः अत्र कंदर्पजयोपन्यासस्य दुष्करविषयत्वात्सम
र्थनसापेक्षत्वस्य मच्चित्तेस्ति त्रिलोचन इति स्वांतःकरणे शिवसन्निधानप्रदर्शनेन समर्थ
नेकाव्यलिंगव्याप्तिपक्षादिसापेक्षत्वेनाथिकलिंगभावेनायकाव्यविशेषणाद्देवा
क्यार्थहेतुकं काव्यलिंगं पदार्थहेतुकं यथा भस्मोद्धूलनभद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमा
ले शुभं हे सोपानपरंपरे गिरिसुताकांतालयालंकृते अद्याराधनतोषितेन विभुना यु
ष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोदे निधीयामहे अत्र मोक्षस्य महा
मोदत्वमप्रसिद्धमिति तत्समर्थने सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि इति पदार्थो हेतुः कश्चित्पदार्थ
वाक्यार्थोभयस्यापेक्षोदाहरणभावं भजते यथा विक्रमप्रकरणे जयतीति विद्योत्तम इति सा
ष्टिम निर्यान्त्यपशुनाप्युपक्रमस्कृतेन ननु नूलनामि क्रतिचामरेणाकृतः अत्र चामरस्य दमयंती ४१
जेनलभारस्याभावे विद्युषोन्मेषे इति यान् विभाति स्मितवाक्यार्थः पशुनाप्युपक्रस्कृतेने
42

यकेनमात्रमयोदाहःश्रोयन्केऽदितेमन्कैदैदुष्यियाभिःस्वरणोपुष्कलंकारणंनमंथकारणम
मपेतते प्रयायूदोत्विनारोणामकालस्तोमनेभवइतिन्यायात् देवादापनतानंथका
रेणानन्तोकर्थमात्रमिति एवंहिनीयोदाद्रणेपिप्रोक्तं प्रत्यनीकवलवतःशत्रोःपक्षेप
राक्रमः जेत्रनेत्रात्तुगोकर्णेन्नुमलाभ्यामधःकृतो यथावासमकोर्त्तित्रूपमदङ्गविय
स्तदनप्रविष्टहृदयेयुमितितन्यिमत्सरादिवनितरत्नद्रपःस्मनरागिहिणातित्वुल्लतामदनः
एवंवृत्तवतिप्रतिपक्षेप्रतिकर्तेमशक्तस्पतदीपवाधनप्रत्यनीकमितिश्लिष्टेस्तातत्यत्ति
पक्षेपराक्रमःप्रत्यनीकमितिकेमत्तिकमाप्येनफलति यथामधुमत्तोयःऊपिनःस्वको
यमधुप्रयासमनिमीलनेन विवेसमाक्रमणबलात्त्वधांशोःकलंकमंकेपुवमाननोत्ति
केमुनेनायंसंस्तिहिःकाव्यार्थापत्तिरिष्यते सजितस्त्वन्मावेनेडःकावानीसरसोस्दा
ग्रन्थसमत्मनेनयेनजिता निश्चितिविवक्षिते तथाचसोपियेनजितस्तेनपद्मानिजितानी
तिकिमनवक्तव्यमितिदंडापूपिकान्यायेनपराप्तयत्रपदार्थसमस्मिद्धिःकाव्यार्थापा
त्तिःतोश्चिकाभिमतायोपतिव्याख्यातेनापकाव्यविशेषणं यथावा ग्रथरायमधौरास्म

ऊ॰ टी॰ कलयोर्विफलेच सफलेच अत्र विफलत्वसफलत्वकलनयोर्विरुद्धयोरेकपदावरुद्धयित्वतया
४२ धरासमासादोहेतुः उद्देकाव्यलिंगहेतुत्वलेकारइतिके विद्युवन्तः हेगोसाधुरिदेविनाव
कृतदोदेशकलिंगः कविवोदेवीवउदेशदर्शनसस्तोमकार्यविराकिंगतः एतासमाविवस
थवमसवत्तिन्ताभोमवोत्तासमनेत्रसल्लाणगमपल्लितोकृयमसावेकाकिनीस्यास्यतोम
नवल्लाणः माथणकथंगो दावथाकृते व्यमिसमभावनीयायोपयादृकस्याणिवसधेसा
दित दिशोषणस्यस्यमनेश्लेषाद्योगुणाइति श्लेषोऽविद्यमानार्थेयद्ग्रकार्येस्मृतणीं
नमिति श्लेषलक्षणमितिवजयदेवेनोक्तं वस्तुतस्तु यापिपदार्थहेतुककाव्यलिंगमे
वतत्भेदकाभावात् ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपपरिकराकाव्य
लिंगस्य किं भेदकं उच्यते परिकरेपदार्थवाक्यार्थयोन्न तत्प्रतीयमानार्थव्यापका
त्वकतो भजते काव्यलिंगे तु पदार्थवाक्यार्थयोरेव हेतुभावं भजतः ननु यद्यपि सहरता ४२
लौकीवे दिनीमपादिपदार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे प्रसन्नति मानिन्यादिवाक्या
र्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणेचपदार्थवाक्यार्थवेवहेतुभावं भजतः न यापिपश्चत्तायम

42

तिपदार्थश्चेत्सभयंभिन्निगतेहेतुः कश्चित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थवाक्यार्थपदार्थोहेतुः य
था वेदः प्राउभावादस्तु मित्रभिन्देन्नमंतिपुराणरेनक्कापिकचिरपिभवंतेश्रागतवान् न
मन्मकः संप्रत्ययमननुवर्त्तप्पननिमानिनीयात्ततयेनदिद्दमपराथद्दयमपि अवतीव
दपराथद्दयमपि समर्थनीयमस्पष्टार्थतानुत्तमनर्थेनेपश्चापज्ञात्मनोरतनमनाभ्यां
वाक्यार्थमृताभ्यां क्रियतेप्रद्वितीयवाक्यार्थप्रतननमेकपदार्थोहेतुः अत्रापि संप्रति
न मन्त्रकः इति वाक्यार्थो वा हेतुः कश्चित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरुभयोः क
मादुभौ हेतुभावे भजतः यथा प्रत्नोदात्तकालोल्लसदमदभावस्सतयसंः कथानावि
र्भवेषु यत्नसिकः शैलड्दितः प्रमोदेनोदिष्यपात्कपटवद्वेषायनपनेत्वरायोगिलां
र्भवेषु यत्नपदभियुक्तः सैरद्दरः प्रजगिरिस्सपुगपात्कविमवलचर्यापनुयननवगतदन्त
द्दर्शनेत्वयो विरुद्धयोः क्रमात्तगिरिजा नोञ्जनपसोऽस्य दिस्तनननत्त्वापकौनके
हेतिउभावयो हेतुतेननुनिवहो कश्चित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनीययोरेकए
वहेतुः यथा जीवादेञ्भिन्ननेयाधपरसमास्वादयन्मतारितयप्रभुपिमयनकेशे

क्र॰द॰ अनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणेऽन्यत्र समानकान्त्यादिकानीन्दीवरशशिहंस
४३ विशेषणानि तैर्वाक्यार्थो नो हेतुभावोपपादकानीति तत्रावाक्यार्थहेतुककाव्यलिं
गे पदार्थहेतुककाव्यलिंगमंगमिति न तयोः काव्यलिंगोदाहरणेनेकाचिदनुपपत्तिः
उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः हनूमानब्धिमतरद्दुष्करं किं महात्मनां
गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्याति स्वल्पोपि गौरवं पुष्पमालानुषंगेण सूत्रं शिरसि धार्यते
सामान्यविशेषयोर्द्वयोरुक्तिरर्थान्तरन्यासः तयोश्चैकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतं भवतीति त
त्र विशेषे प्रस्तुते तेन समर्थकत्वेन सामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन समदाप्रस्तुता.
विशेषरूपस्य च वाक्यार्थस्योपन्यसनमर्थान्तरन्यासः उक्तो भवतीति तत्राद्यस्य द्वितीया
र्द्धमुदाहरणं द्वितीयस्य द्वितीयः श्लोकः ननु वृथैव काव्यलिंगान्नातिरिच्यते तथाहि
उदाहरणद्वयेऽप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः ४३
कथमनुपपत्तत्वेनोत्तिं गिवेक्षणे नदिस्वं वैयर्थ्यप्रस्तुतानन्वयप्रस्तुताभिधानं प्रसज्यते न
तावदप्रस्तुतप्रशंसायामिवाप्रस्तुतेनैव व्यंजकतया प्रस्तुतयोरपि सामान्यविशेषयोः

पुरस्कृतेनेति पदार्थदेनकोदाहरणम् इति लोचन इति वाक्यार्थदेनकोदाह
रणं च प्रतीयमानार्थस्यापि देनकोऽसंनप्रवेशो लक्ष्यते पशुनेति हरिविवेकिनाभिप्राय
गर्भे विदुषीत्यस्य प्रतिनिर्देशात् किं लोचन इति केदर्पदादकान्तीयलोचनत्वाभिप्राय
गर्भे केदर्पजयोगित्वात्तस्य मम यथापितनयोः परिकरपवाकिनतेड्यापि तेकाले
व्यगमभिप्रतीयमाना विवेकविशिष्टेन पशुनाम्य पुरस्कृतेनस्यानेकपदार्थस्य प्रतीय
मानकेदर्पदादकान्तीयलोचनविशिष्टस्य मिवस्य चित्तसन्निधानस्य वाच्यकास्य च
वाच्यस्येव देनभावात् न देनयो वाच्या यो देनभावेनाभ्युपगतो यमानेन मध्ये किं विहारम
स्मि यथा सदोषु विनिधानस्येत्यादि पदार्थपरिकरोदाहरणे सदोषु विनिपानवादि
नाऽनेकेन पदार्थेन प्रतीयमानेन शरीरस्यास्य रत्नणीयत्वे यथा च वाक्यार्थपरिकरोदा
हरणे पर्यायोक्तविधया तत्र द्वाक्यार्थेन प्रतीयमानेन नादेव्या सह रत्यादिनस्मान पशुनेत्य
त्र किं लोचन इत्यत्र च प्रतीयमानवाच्यस्येव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च हेतुभावाय पादक
तया काव्यलिङ्गस्याङ्गत्वं यथा यत्ने जसमानकानि सलिले मग्नन दिदीवरोम

का॰ द॰ सेपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्षत्वेपि सामान्यं विशेषेण समर्थनमपेक्षत
५५ एव निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन बहूनामप्यनाराणां संयोगः कार्यसाधनादि सा
मान्यस्य तन्तूनां रज्जुत्वं यथा नागोपि बध्यत इत्यादि संप्रतिपन्नविशेषावतरणं वि
ना तु दृढप्रतिष्ठितत्वासंभवात् नचतत्र सामान्यस्य कार्यसाधनसौभाग्यमनुगणगतानामि
त्यादि विशेषसमर्थनार्थसामान्यस्येव लोकसंप्रतिपन्नतया विशेषावतरणं विनैव दृ
ढप्रतिष्ठितत्वसंभवतीति स्मे केनचिन्न समर्थनापेक्षितमिति वाच्यं सामान्यस्य सर्वस्य लो
कसंप्रतिपन्नत्वनियमाभावात् नहि यो यो धूमवान् सोऽग्निमानिति व्याप्तिरूपसामान्य
स्य लोकसंप्रतिपन्नता यथा महानस इति तद्विशेषरूपदृष्टान्तानुपादाने संभवमा
त्रेणाप्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्यायसामेपि तद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यासनैरपेक्ष्यं भवति
नचैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्थलेष्वेकचित्स्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावे ४४
तत्सद्भावावेदनाय पुनर्विशेषान्तरस्य समर्पणमस्तु इति वाच्यं इष्टापत्तेः अत एवात्र पर्यविकल्पत्व
रालंकारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् किंच काव्यलिंगेऽपि नन्वेवं तत्समर्थनसापे

स्वशब्दोपात्तत्वात् नाप्यनुगमः नालंकारद्वयस्यैकत्र प्रतीतिजनकतया: न हि हृदि हृद्यामिप
त्वर्धमितावद्यभावात् नापि हष्टोनालंकारद्वयोपमानतयादिसृष्ट्यातदोषः स्ववाधाबल
स्पर्धीरकोपकारः वनतरुभंगधुनि विवदित्रिंन यातस्कारः करिणश्वत्यादिषु सामान्यवि
शेषस्योपमानतदर्शनेपि विशेषस्य मान्यस्य कचिदपि तदर्शनादुपमानतया न तदन्व
यस्तमजस्य प्रतीतेः प्रतस्मात्तत्स्तनसमर्थकत्वेनैवाप्रस्तुतस्योपयोगः इहापि वक्तव्यः
ततश्चवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमेवात्रापि स्यात् नन्वलंकारात्स्याप्यवृकाशः इति चे
त्। अप्रकेवितत्समर्थनसापेक्षस्यार्थस्य समर्थने काव्यलिंगं निरपेक्षस्यापि प्रतिभावैभ
वात्समर्थनेर्थान्तरन्यासः न हि यत्र तत्रेशसमानकांतिसलिलइत्यादेः काव्यलिंगोदाहर
णेषिव अथायमुद्देशवदशगाकेप्रावृडयोगात्ततडित्कगताकांसांनसौभाग्यगु
णेगतनानोनष्टः परिभ्रष्टपयोधराणां दिवाकरादिदलितियोगद्रव्यलीने दिवाभौतम
चोपकारे त्वद्वेपि नृते राद्धराणं प्रपन्ने ममनम्नचैः शिरसामतीवइत्यादि योन्तरन्यासो
दाहरणोऽप्रस्तुतस्य समर्थनापेक्षस्यास्तीति वस्तुतस्तु प्रायोवादोऽयमर्थान्तरन्या

ऊ.दं. दंतिनः कटकटाद्वनटाक्षिमेतो मे सदयातिपरिनः पटलैरलीनो यस्मिन्विशेषसामा-
८९ मान्यविशेषाः सविकल्पाः सन्नजिरेषमहानेतोद्दिष्टं दोषाः सागरा इव यत्रकस्यचिद्विशे-
षस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य तन्त्र्य मित्रावृष्यपरिनिष्पन्नाकविनानन्समर्थनाय
पुनर्विशेषान्तरमुपमारीत्या थितन्न्यासविधयावाविन्यस्यते नन्त्रविकल्पवानलंकारः
उन्नदहेथ्याकथंचिदुदाहरणं उदेनवक्तसदाहरणं प्रनेनरत्नप्रभवस्य यस्य हि
मनसोभ्यगपविलोपितानं पकोद्दिदोषोगुणसन्निपाते निमज्जतीदोः किरणेष्वि-
45 वाङ्कः उदमुपमारीत्या विशेषान्तरन्यसनेउदाहरणं प्रयोतरसमनविथियेया
कणिरंतदमनरेणारणिनेगाहस्वकोस्वयमावकृदंसकरंदशालिनमिदशामन्न-
देकोकिलं धन्यानि स्थलवैभवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिकां नेपालक्षितिपाल-
भालपतितेपंकेनशंकेनकः यथावामालिन्यमञ्चपाणिनोमेपुलिंदकलंकोथ ८९
तोन्नवेतनमवस्वकृतिलकाश्ननाभा दोषावितः क्वचनमेलनतोगुणानुवक्तुं गुणोहि
ववचिमन्मविप्रलंभो मोटाकिरनकयादेतानदेवन्नपकल्पने कथाः कल्लिसा-

त्वान्न नियमः चिक्रणप्रकृतावजयंतीतिन उभयत्र तदभावात् उपमानवस्त्वप्रवर्णनीयसामान्याभा
वेन निंदायाः कविकल्पत्वस्यानेनासमर्थतापेतत्वविरहात् नहि नद्वास्पदास्येपिगतो
पिकादिलोनस्यारदःपार्वणशर्वरीश्वरस्यपादिष्वसमर्थेन दृश्यते नविशेषणानशाहणाना
ग्निनामेव स्वस्वनाऽप्रतीतिकारणरूपाः स्त्रीभिरेवस्त्रियःकृताऽस्मादिकाव्यलिंगविषये
ष्वसमर्थेनापेतादिरेष्वप्रतीतिकारणरूपाऽस्यादिनासमर्थेनेदशीनाऽस्वनदिनश्रीणां
विघादिनिमित्तत्वाभावप्रतिपादनसमर्थेनसापेतत्वविरहात्तस्याऽस्मयत्तोव्यभिचार
त्वसमर्थेनापेतसमर्थेनेकाव्यलिंगतत्विरूपेतसमर्थनेऽर्थांतरन्यासउतितेनविभागः
किंत्वसमर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषसंबंधेऽर्थांतरन्यासः तदितरसंबंधे काव्यलि
गमितिव्यवस्थाव्यपारणीया प्रपंचश्चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः एवमप्रकृतेन प्रकृत
समर्थनमुदाहृतं प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थने यथा यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूप
मित्यव्यभिचारितद्वचः तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतं ।
यथावा दानं ददत्यपिजलैः सहसाधिरूढे को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत य

ऊ॰द॰ गान्तकान्तांप्रकोणकूर्मरमणीइगोदयेरोयस्मिश्रयायोदाहरणं निदर्शनगर्भे द्वितीया।
४९ तच्छुद्धं प्रस्तवेधेसवंधरूपातिशयोक्तिनोसित्याप्यवशिते: किंचित्सित्यानविषयेणा।
ख्यायीनरकल्पनात्मनादिह्निति विशेषेणभेदः प्रस्तुते वर्णवाक्यार्थप्रतिबिंबरूपव
र्णने ललितंनिर्गतेनीरे सेतुमेघाचिकीर्षसि प्रस्तुतेधर्मिणियावर्णनीयोवाक्यार्थ
स्तमवर्णयित्वातद्गतस्यैवतत्सरूपस्यकस्यचिदप्रस्तुतवाक्यार्थस्यवर्णने ललितं यथाक
थंचिदृष्टिपथमागतनकालोपिदृष्टिसंप्रतिनिहृतनायिकोत्तरमकनायकानयना।
र्थंसखीप्रेषयितकामानायिकाप्रहिणसरत्याववनेनह्मापारप्रतिबिंबभूतगतजलं
सेतुबंधवर्णनेनेपमप्रस्तुतपरासाप्रस्तुतधर्मित्वात् नापिसमासोक्तिःप्रस्तुतवृत्तांते
वर्णमानेश्लेषेणसाधारणेपनसारूप्येणवाऽप्रस्तुतवृत्तांतस्फुर्त्यभावात् प्रप्रस्तुतवृ
त्तांतादेवसरूपादिदप्रस्तुतवृत्तांतस्यगम्यत्वात् नापिनिदर्शनाप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः ४९
शाब्दोपात्तयोरैक्यसमारोपणवत्स्याःसमुच्चेषात्पतिविषयवि षयिणोःशाब्दोपात्तयोः
प्रवर्तमानपवालकारोविषयिमात्रोपादानेपिस्यात् तदात्रूपकमेवमभेदप्रभेदरूपाया।

तीरतनमालस्तोमभेचकाः कार्यीतिशयादेतोर्हेतुत्वपरिकल्पनेप्रौढोक्तिः यथाह्
न्तगतनैल्यातिशयादेतोर्यमुनानदरोद्गतहेतुत्वपरिकल्पने यथावाकलितकका
लक्षोगभीचिंतामणिधनदशांखानारविंतारज्जोभरणयस्तजःस्वामांतरांवरेषुः अयका
ल्पवृक्षाग्रकेकवितरणातिशयस्यवर्णनीयराजन्यवितरणहेतोकल्पवृक्षत्वपरागादिरू
पमनपंचनिर्मितत्वहेतुत्वपरिकल्पनेप्रौढोक्तिः संभावनेपदीत्यस्यादित्यूहोन्यसा
सिद्धये यदिशेषोभवेद्वक्ताकथिताःस्युर्गुणास्तव यथावाकस्तूरिकामृगाणामंडा
दंयद्गुणामविलमाहायद्दिवनरहं किंचिःस्याद्वलनिदानक्यातिवेशपिष्यामि य
थार्थीकोकल्पनमतिशयोक्तिभेदस्तकाव्यप्रकाशाकारः किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थं
मिथ्यार्थांतरकल्पनेमिथ्याध्यवसितिर्वेश्यांवशयेत्खस्रजंवहन् ग्रवेश्यावशीकर
णस्यासत्यत्वाय्र्भासिद्धयेगगनकुसुममालिकाधारणस्यार्थांतरकल्पनेमि
थ्याध्यवसितिः यथावा प्रसस्तोगिपतेःपृष्ठपरिपालितःकृताःसन्तवयाभक्तावत
रेवसमक्षगाव्यथिरश्रवाः किलाकौतेयः गीयतेस्वरमष्टमंकलयताज्ञानेनवंध्यादि

ऊ॰द॰ रणस्य हेतुत्वसंभवेपि स्तनाविपर्ययात्ः स्मरकरत्वयोर्हेतुत्वासंभवेन मदस्य प्रस्तुतत्वेनवा
४० त्वपवहेतुत्वेनास्तताविपर्ययादीनां तद्धेतुत्वान्वयार्थं वारणपदस्य इष्टम् उपमविषयके
हीकारेणैव प्रवृत्तेर्वृक्ष्यमाना देवेति मस्य पियपप्रस्तुतस्य बोधनादितिविच्छित्तिविशेषात्तत्राप्र
स्तुतप्रशंसायामतिशयोक्तितो भेदो यदनेन द्वारापि प्रस्तुतस्य पदेन निर्दिश्यते त्वप्रस्तु
47 तवर्णनात् रूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य सद्भावात्ततो भेदः तत्र यद्यनेनोपरूपनीलोत्पलद्वयमात
वापीकापिस्फुरति गगनेन तत्परं सूक्ष्मपद्यापादिश्रुत प्रस्तुतस्य कस्य विद्द्यमित्याः स्त्वबाव
केनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेव एतेन गतत्वलक्षेतत्वेपथवर्णनादिष्वप्रस्तुवेपेसंवेयव
र्णनरूपातिशयोक्तिरस्तीतिशंकानिरस्ता तथा सतिकस्तभोः कृपपामीन्माद्रावपि
तस्यतेगात्स्वादूप्यतिवेथनप्रस्तुतवाक्यार्थीवगतिरूपविच्छित्तिविशेषेणालंकान्तर
कुलनमिदापितत्वं तस्मात्स्वालंकारविलक्षणमिदंलक्षितं यथावाक्रहयंप्रभ
वा वेशः कुचालस्त्विषयामतिः तिनोपुंडुं लोमा हाउडुपेनास्मिन्नागरे प्रद्यापिनिदर्श ४०
नाम्नातिनकापांकहसणामन्यालयेव शंवर्गापितमैत्तुरहमिति प्रस्तुतार्थं जपन्ना

अतिशयोक्तेरपि विषयमाक्रामात् ननु तर्ह्यप्रस्तुतनायकादिनिगरणेन तत्समारोपाद
प्रस्तुतनीरागाभेदाध्यवसाय इति भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु एवं तर्हि सारूप्यनिबन्धना
प्रस्तुतप्रशंसाविषयेऽपि समासोक्तिः स्यात् अप्रस्तुतधर्मित्वान्नभावतीति चेत् न
ऽप्रस्तुतधर्मितावकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेष्विव प्रस्तुतधर्मिलक्षक
त्वसंभवात् नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां तद्रूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्य
ते नत्वतिशयोक्ताविव विषयिवाचकैस्तत्सदृशविषया लक्ष्यन्ते इति भेद इति चेत् न हीदा
पि प्रस्तुतगतादप्रस्तुतवृत्तान्तरूपाद्वाक्यार्थात्तद्गतप्रस्तुतवृत्तान्तरूपो वाक्यार्थोऽवगम्य
त इत्यतिशयोक्तितो भेदोऽस्तु वस्तुतस्तु मोरस्वोरमना विपर्ययोऽविपिस्तुतकर्णयोश्या
पत्ते दृष्टिः समदविस्तृतस्वपरादिकं किमपमोक्षेन वा सर्वं निश्चितवानस्मि मम
देयहारणेऽघाप्यस्तावेतः अन्यकरोनिबध्यतरूतिभ्रान्तः कपथग्रहः स्यादप्रस्तुतप्र
शंसोदाहरणे प्रथमप्रतीतादप्रस्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थो गम्यत इत्येतन्नव
टते अप्रस्तुते वारणस्य भ्रमरसेवनानिराकरणेऽकर्णचापलमात्रस्य भ्रमरनिरासका

कु॰ टी॰ णान्यावृतेनलधरेपिघामस्यासोपिशरपतिविम्बमेभमादेनहृदेतन्नदत्तामन्दावृत्ता यन्नाउपा
४८ यस्मिन्धर्मान्नालाभः फलस्य च निधेञ्जनेषधीमन्लत्वेनेनासाथिनानिधिः फलेमाप
स्तिथ्ययोन्तपताम्नधेउणाणसिद्धिमनपेक्ष्यसादात्फलस्येवलाभोपिप्रदर्शितः यथाति
धेञ्जनसिध्यर्थंनलिकाखननतलेवनिधेर्लाभः यथावा उच्छ्रिमप्रयममवस्थितेनस्तगा।
नोपश्यो ग्रंथितविटपेरदीनकामाम्रारोडपदमन्दधारगोकपष्टावामूलखनेरपितेन
पुष्पितामूनप्रत्रपुष्पग्रहणपायमूनारोहणसिध्यर्थामदनिपातान्नैवपुष्पग्रहणला
भः इष्टिमात्राविज्ञात्यं संप्राप्तिलवविषादने दीपमन्वेषयेन्वेषयावन्तिवीणास्तावद्देवसः
यथावाराजिरोविलोकयतिभविष्यतिहपभानेभास्वातदेष्यतिदत्तिष्यतिपंकजश्रीः इष्या।
विनिमयतिकोशगनेद्विरेफेदादेनदेत्वनलिनीगजउजहारएकस्यगुणदोषाभ्यामन्ला
सोत्यस्यनेपदिः अपिसाथावपेत्वाभीत्वावेलीक्षनिजाकवी काटिलऊचयोः स्वलु ४८
वाक्यस्यःपादपद्मयोः निंदन्तिचविध्यातावेनदीहाघवियोषितः तदभावंधनस्येवपत्ना
प्रयातिसज्जने लाभाययमेवमूयालसेवकानानवद्रूपः कस्यचिद्गुणानान्यस्यगुणःदोष

सान्नत्प्रति विंवाप्रत्नत्वार्यं वृणीनेनादौ विषमालंकारविन्यासेन च केवलेनान्यर्थस्यांगमप्रमान
त्वात् यथा वा अनापि देशः कृतमस्त्वपायवसेन तमक्तस्यदंशो वनस्य ब्रदामसे केनतयाः
हनात्योग्रमायिनानेनजनेन सत्ताग्रकृतमोदेशात्वयापरिसक्ते इति प्रस्तुतार्थे मनुयम
स्य वसन मुक्तवनस्यदशामनाधीति तन्मते विवभूतार्थमात्रोपन्यासात् ललितालंकारः उ
क्तेदितार्थसंसिद्धिर्विनायत्नं प्रदर्शनं तामेव ध्याद्यतेन सैनिवृष्टा सेवृहतिका उत्कटा इ
च्छाविशेषः सर्वेंद्रियसलासादो यश्चीलित्यभिमन्यते नत्माश्रीश्यामसंसकल्यामुक्तेशंकव
धो विडुरिसृक्तलत्वणा नहि द्विषस्यनडुपायसंपादनयत्नं विनाक्षितिः प्रदर्शनामुदादर
णं स्फुटं यथा वा मैत्रैमेडरमवरंवनमवाश्यामास्तमालडमेनर्तकभीरुयं त्वमेव तदिमंरा
धे गृहं प्रापय इत्यनेन निदेशानश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजं तडमेराधामाधवयोर्जयति यमु
नाकूलेरहः केलयः अत्र राधामाधवयोः परस्परमाकांक्षितत्वं प्रसिद्धं तरंगग्रे च यथा
कारेण निबद्धमित्यचोरादरणे ललनानुगतिः वाञ्छितार्थस्य संसिद्धिः अप्रद
षेण दीपमन्योन्यथेयावनाबद्भुदिनारविः स्पष्टं यथा वा ज्ञानकैर्स्त्रचत्तरायधःक

पुरगमं उनसानिरेषामेरणाः पुनर्विकवपमवृत्तेवंति अत्रभूमताणांप्रलेकुराणवगुणेनजस्पत
त्यतित्वेयोदोषत्वेनवर्णितः प्रोक्तान्तपरिहुवितपरिमुकुलीकृत्य नश्रवितत्वक्तेवाभक्तिनोरवे
नमननमातत्वस्यामाक्रयाः देमहत्ततत्वेनदेवकुरालंयद्धात्तेरणहादंतः सार्वविवारणाव
मनितात्तृणंकृतानाममना अत्रवानरस्यचापलदोषेणात्वस्यगुणानाभावोगुणत्वेनव
र्णितः अत्रप्रथमस्तवतथैकलासोन्वार्थः मध्यमयोःक्वचिन्यायेनलानगणाकः ताभ्यातोय
दिनस्यातोप्रवत्तालहक्तिनिस्तताबल्यमेवोउलभतेपुष्पप्रव्यापिसागरेमीलति यदि पद्म
लिकाहानिरस्तनपुनः ताभ्यांगुणदोषाभ्यांतोगुणदोषौ अत्रकस्यचित्तगुणेनान्यस्य
गुणलाभेद्वितीयाहमुदाहरणंदोषेणदोषस्याप्रामोत्तनीयाहं यु.मडकिमेदंतंमिदय
निमथीभूयसत्पियः किमस्यानामस्यादलमगुरुषानादरभरैः ययापुनस्तहमरमा
मणीयापिरमणीकुमारणमनेः करणदुर्गाकेवकुरुते तचेत्संचरसेवृषेणलत्वचु ४९
ताकानामदिग्दतिनोमालैः कंकणमषणानिजरुषदानिनेदंष्ट्रामपि मृहंत्यंजरुषे
ज्जडामुमयत्रः किंनामलोकत्रयीदीपस्याजनवोधनस्यजगतामीशास्मिकिंनमदः अत्र

णा दोषो गुणेन दोषो दोषेण गुणो गुणेन वा यत्र वर्ण्यते स उल्लासः द्वितीयार्द्धमात्रस्योदाहरणं न
त्यजति व्रतमेक द्विमगुणेन नन्दनान्तो गंगायाः पावनत्वगुणो वर्णितः द्वितीयश्लोके द्वितीय
स्योदाहरणं अत्र राज्ञो यादोऽध्युपलाघमाणानो अविवेचितापदर्पाधावनपरिपथिमा
देवदोषेण तयोः कादिन्यमस्तु ष्टा व्यर्थे अचयो स्तम्भस्तु भवता यातनिर्घृणदोषो वर्णितः तृ
तीयश्लोके तृतीयचतुर्थयोरुदाहरणं तत्र मज्जनमद्दिमगुणेन यन्न स्यात्तदनाश्रयणादो
षेण नराज्ञः कीर्तिदोषेण नरस्य वकानां वर्ण्यविनानिर्गमनेगुणेन वर्णितः अनेनैव क्रमे
णोदाहरणान्तराणि यथायद्वयं पूर्वमस्तो भारमेनामोन्नीडितः पकः कुतोनदेगङ्गश्री
घमेगाभ्रवोऽभवः अत्र नायिकामोदर्यं गात्तदेमनिपीडितस्य लामसकृत्तिगुणो वर्णि
तः लोकानन्दनवंदनकुममसावेनास्मिन्वते स्यौयतां इवैषः कदिनेरमारदेषेराज्ञामेमे
नहृतेतेसत्योमनिव्रषेनातदहनत्वालावलीमंकुलानस्वास्तेवकन्नानिकेवलमिदंस
र्वेदृदेपूर्वेतन्नुजेवाणानांपरस्पारमनषेसज्ञानदहनमकलत्रदोषेणवनतारहूपेदोषोव
र्णितः दानार्थिनोमयुकणयदिकणितालेहेरीकृताः कविवेणामदाथद्वथा नस्पैवगंड

कि० टी०
५०
दत्वा गुणानुकूलतया गुणानां कल्पिते द्वितीयार्द्धे मयुवभाषितं सगुणमपञ्जरलंघने तनया
दोषत्वं कल्पितं न चान्त्याज्यत्वं निराशाकमोथान तन्न विद्वांसं गुणान्ति त्याज्येन निंदा
यांशुकस्य निंदा त्याज्येन त्तमो वतान्यं प्रे किंत ९ ऋद्धे नोक्तं हितस्य दोषगुणयोगुणदोषा
त्वाभिमानं एवात्र श्लोके निबद्धः ५० मतः स्वचरितोदयमहनिनः प्रादुर्भवद्गुणाः सर्वेऽपि व
तनापरादपि किं नाजीवति दुःखमद्य अप्रगुणन्नमतिः कृतेन न सतां नेवा कृतान्यज्ञलोयु
क्तायुक्त विवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः दैत्यं शोभादान्नदार गुणैर्गुणवान् राज्ञा
योवस्त्रे पतिवृष्णितः रणोन्नवे मनः स्मकेपस्य कामोन्मवादपि चपलोत्ति दर्प्यश्च संस्नेनः
किं तेन मे सखि प्रागः समाजे नात्र वचाटवोथेन पिलिताः अत्रायश्लोके राज्ञो वीरो लेक
ल्लतिः कस्यायाः निरंतरं भोगान्नि विवितोः दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धस
त्याराजकोयपरिजिहीर्षया सप्व दोषो गुणत्वेन वर्णितः उक्तश्लोके सखीभिरूपदि
ष्टमानकर्त्तुमशक्यया प्रिया सा मयूरतो मानपरिग्रहात्तद्गुणं प्रति ज्ञापयन्दनिर्वाहमारोक ५०
मानयास सखीनामुपदासंपरिजिहीर्षयानापि कयान्तस्य चाटुकारिता गुण एव दोषत्वेन व

रेक वितारमणीगुणाभ्यो ग्रतस्य वा तत् इत्येतास्य गुणाभावो वर्णितः हिंसी ये परमेश्वरा
नेगीकारदोषेणादिगाजानां लक्षुनारूपदोषाभावो वर्णितः दोषस्याभ्युपेतानु तत्रैव
गुणदर्शनात् विपदः सेनानः शास्यगास्त्वमकीमेनेदोषः यथावा मध्ये वर्णीणां तु यान्तय
नयोपकारानेदोषेन इः प्रत्ययकारायोविपत्तिमभिकोत्तति इयंदन्नमेनेप्रतिराजवंस्यो गतिः
प्रत्ययस्यपकाराभावो दोषः तदभ्युपगमदे नगुणा विपत्साकांतत्याश्च प्रसक्तिः सावयाति
रेकमत्वप्रयुक्तेन समासमानेन विरोधस्तमर्थेन रूपंगमर्थों तेरम्यासेनदर्शिता यथावा
भजेमभवदेतिकेशक्तृतिमेतपेपाणिकोकिमितपमरं मेपदेप्रत्ययना यना यामदेभव
भवनदेहलीवदलतेउदंराद्रुतिजुदमकटको दिभिर्मेचवदादिभिर्भूयते लेशः स्यादे
षगुणपोगुणदोषत्वकत्वेन प्रातिलोम्यविद्धेगोयदंतस्यकदचोरिष मुकपनत्वेयथा
त्तिमधुराणागिराफले दोषस्यगुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं चलेशः उदाहर
णरांतोबहुमतेपि विदुषिपुत्रे वितरणधाम्नः भवति तत्र शोनोकदिनस्यद्दे ष्यितस
चिन्तवंचनं अप्रस्तुतप्रशंसा रूपेतत्र पद्यमाहेरत रविदुगाना न वत्कन्नस्पदोषसम्बद्ध

ऊ॰द॰ योन्तरमपि दृश्यते यथा सर्वदा सर्वदोसीति मिथ्या संस्तूयसे बुधैः नारयो लेभिरे पृष्ठं न व-
५१ क्षः परयोषितः अत्र द्विवाच्यया निंद्यापरिसमाप्त्यानुरूपेणानन्तोन्मत्सर्वस्वमभिमतमर्थिनां दी-
नादिदीयत इति स्तुत्यन्तरमपि प्रतीयते एवंचेयं शब्दादरणेप्येकलेशार्यमदो याद्भु-
मिमादिगुणदोषकरणादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते न तु लेशव्याजस्तुत्योः
संकर इत्यमेव हि व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राक् संकरो दर्शितः तत्त्वार्थस्त-
चने मल्लाप्रकृतार्थपरैः पदैः नितम्बयुवतरुणीहृद्ययुगमविपुलावचसा अत्र नायिकाव-
र्णनपरेण युगमविपुलापदेनास्यास्तद्भोयुगमविपुलानामकं तत्रपतत्त्वार्थस्तवने
मस्त्र यद्यप्यत्रग्रंथेहूननाम्नानास्ति सूचनीयत्वं तथापि प्रस्तोतराद्यस्यलक्षणं लक्षणगु-
णत्वेदः शास्त्रपातित्वेन तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणघोऽपयं न
वरत्नमालायां तद्व्याख्यानानामनिवेशानेनतन्नन्तायिकाजातिस्ततूचने नतत्रमाला ५१
यामल्लाद्दिवतानामभिनेत्रन्तनुस्तवनमित्यादावयमेवालंकारः एवं नाटकेष्व-
वत्प्रमाणार्थं सूचकेष्वपि क्रमिकप्रकृतार्थानोत्यासस्तन्नावस्तिविडःचक्रवास्तःपा-

52

वृणीते: नचायमस्लोके स्तुतिनिंदापर्यवसायिनी द्वितीयस्लोके निंदास्तुतिपर्यवसायि
नीति व्याजस्तुतिरेशोकनीया राजप्रकोपादिपतिहार्यमिदं निंदास्तुत्योरन्याविदिने ले
शोन्तपर्वोन्नाटनेनन्ततो विशेषादिति वस्तुनस्तुद् व्याजस्तुतिस्तत्र वैपित्तदोषः नहोनावता
लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यंतर्भावः प्रसज्यते तदस्मकीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वा
त् नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतर्भावः प्रसज्यते भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेयुक
स्त्वानरामचंद्रभवने लेखार्थं संवादकोयमङ्कमरूरी त्वमेनर्थनिनात्रवेनचाहुन्त्व वे
त्यादिषु दोषगुणीकरणस्य दोषीकरणस्य चाभावात् जयान्यगुणदोषाभ्यामन्यगुण
दोषयोः प्रतीतेः विपर्येकोपि इंदोर्लक्ष्मत्रिपुरजयिनःकंठमूलंमुरारिर्दिङ्नागानांमदजा
लमषीभोजिगडस्थलानि प्रयाणपूर्वीवलयतिलकपणमलिन्मात्रलिमान्याभासतेव
इथवर्त्तितेकिंयशोभिस्तदीयैः अत्रापि उदाहरणे लेशस्पर्शनात् अत्रोदाहृते लक्ष्मादो
यबलीकरणाभाववर्णनेन न पर्यवस्यति किंतु परिसंख्याद्वारेणानेनान्यसर्वथैवले
तमितन्याग्रणः प्रतीयते कविव्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणस्यैवस्तुतेर्दिष

ऊ. द. स्तनं दृक्कंठोष्ठल्लिभोपि शेषं त्वयश्यामासितः यथा वा विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य
५२. रथ्याः परितः स्फुरंत्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः अयमेव तद्गु
णः इति केचिद्व्याजह्रुः पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि दोषो निर्वापिते यथा सीतु
कारी रंते मेदुत्मदः ललतीचकारस्त्वे रूपमिति लक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः यथा वा द्वारे
खड्गिभिरावृतेन वदिरपि प्रस्खिन्नगंडैर्गजैरंतःकंचुकिभिर्लसन्मणिधरै रथ्यासितानामभू म
यः आक्रांतमहिर्भिर्विवशयनं तद्द्विद्विषां मंदिरा राजन्स्तैर्वचितं तनप्रणयिनो भूत्नेपि रा
52 त्यप्रस्थितिः स्वगतान्यगुणानंगीकारमाऽरतद्गुणः चिरंरागिणि मच्चित्ते निहितोपि न
रंजसि यथा वा गांगमंभो गोविंदरति मंदैःपिच्छिल दिग्गजानां वैरिस्त्रीणां नयनकमले
ष्वंजनानि प्रमार्ष्टि यद्यप्येषां हिमकरकरादैतसौवल्लि कीर्तिः कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति न तदपि
श्रीन्द्रसिंहक्षितीन्द्र ननुवान्यगुणानात्मगुणोदयानुदयरूपाभ्यामुल्लासावज्ञालंकारा
भ्यां तद्गुणातद्गुणयोः को भेदः उच्यते उल्लासावज्ञालक्षणयोर्गुणदोषहेतुप्रतिपादकत्वा
वी अन्यगुणेनात्मगुणोदयानुदययोर्वर्तनस्तेव गुणस्य संक्रमणाभावं क्रमणे किंत

नितांतस्याः सर्वज्ञत्वं मदीयते ब्रह्मचतुराननादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्रह्मविस्मृतात्मनापि प्रती
यत इति प्रसिद्धसहपाठानां ब्रह्मादीनां क्रमेण निवेशने रत्नावली यथा वा अस्माकं प्रियलोक
नेकदिनतावासेऽस्मा लिंगितेऽप्रह्लादे करसे क्रमादुपचितेऽभ्यन्दुः कृतापदे कोकस्य हि।
निभोगभाजि जनितानरोस्वलीनोन्मेषविभाति श्रीरमणावतारदशाकेवालेभवत्याः स्त
ने प्रसिद्धसहपाठानां प्रसिद्धक्रमानतिक्रमेणाप्ययमेवालंकारः यथा यस्य वह्निमयो हृदये
पुञ्जत्वमयो लोचनपुटेषु मारुतमयः स्थितेषु तत्समामयो गेहेष्वाकाशमयः स्फुरत्ता सप
चमहाभूतमयो मूर्त्तेर्द्वाष्टपुण्ये निद्रतप्रतिमामतानः प्रवेशप्रतापः पवमष्टलोकपाल
नवग्रहादीनां प्रसिद्धसहपाठानां यथा कथंचित्क्रमनीयमानोपरंजकतादिप्रकारेण
निवेशनेऽपि रत्नावल्यलंकारः प्रकृतानवधि विनाक्रमिकतनत्वामाश्रेषु अन्येषां निवेशा
नेऽप्ययमेवालंकारः तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः पद्मरागायते नासा मौ
क्तिकं तेऽधरत्विषा यथा वा नीवीनाडिगुरमणीपरिधानपल्लवालि सहस्रयप न हदि निव
नमविनिजकरहरुहरु विरवचिता निपाटुपश्यिया पुनः स्वगुणास्थायिनः सर्वरूपकदा।

ऊ.द. दानप्यवसायः द्वितीयोदाहरणे वंशिकाभिसारिकाणां धवलिमगुणसाम्यादुद्दानप्यवसा
५१ यः सामान्ये पदिमादरूपा हि शेषेणोपलक्ष्यते पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवां
यथा वा रक्तस्त्वमित्युपक्रान्तप्रतिबिम्बनेहेतः तु लकोसरः समासपेनस्तानोवालिसज्जना
मीलितालंकारे एकेन परस्य भिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं किं च तत्सामान्यालंकारे
न भिन्नस्वरूपानवभासेपि व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः मीलितोदाहरणे हि
चरणादेर्वस्त्वन्तरेणागन्तुकेन यावकादिना भासते सामान्योदाहरणे पद्मानामब्जानाम्
न्यस्तस्वरूपाभानमस्त्येव तथापि वृणामुत्तमानि बिबानां च किंचिदन्यपद्मसन्निविष्टवपुषो प्रति
बिम्बस्येति विशेषः परं नोपलक्ष्यते अतएव भेदस्तिरोधानान्मीलिते तदतिरोधानेपि सा
म्येन व्यावर्तकानवभासे सामान्यमित्युभयोरप्यनर्थान्तरता केचित्तु लक्षणयोः सामा
न्ययोः केनचिद्बलीयसा न्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलिते स्वरूपपरिज्ञानेपि गुणसाम्या
त्तु भेदतिरोधाने सामान्यं पठंति प्रयागतनुलेहशोणनरत्तकवाणेगिरिविलासमव ५२
मेघरागतिरतीवकान्तेमहत्वं उन्निस्कृरितनमगकेन्द्रगदशास्वतोलीलयातद्वनम

सद्रूपदेशेन सदेशस्थितिविषयोक्तीनोऽन्यस्य गुणानुरूपतिवत्तद्गुणाजन्यत्वेन संभावितयोरेकगुणत्वेनरसो
रूपस्यास्यतीतद्गुणानतद्गुणयोः पुनर्गुणग्रहो रूपसंगो यादिगुणवाचीतत्रान्यदीयगुणग्र
हणग्रहणे च रक्तस्फटिकवस्त्रमालिन्यादिना हिन्याधेनामदीयगुणेनैवानुरंजनानन्तु
रंजने विवक्षिते तत्रैव चोदाहरणानि दर्शितानि यद्यप्यवत्तालंकृतिरतद्गुणस्य विशेषो
क्तिविशेषावेवकार्योत्पन्ने विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे इति तत्सामान्यलक्षणाक्रो
न्तत्वात् तथापि उल्लासतद्गुणप्रतिद्वंद्विना विशेषाकारेण अलंकारान्तरत्वमापादिता
गिनाविति ध्येयं श्रीकृष्णद्वयगुणेन कथं तद्गुणः पद्मासने निधेऽत्ती लोमलेनिदधुनैक
टाले रतिनीलता यथा वा कपिशपिचकापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः अपिचा
पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य अत्र कपिनत्ताया स्वतः सिद्धस्य वैकृतस्य प्रमयमेता
दिभिरुत्कर्षः मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे स
हजारुणे यथा वा मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचंदनाः क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते
ज्योत्स्नायामभिसारिकाः अत्राधिवर्णशालस्यार्ककरभयोर्भेदाग्रहणात्सामान्यान्मेदा

ऊ.द. मलपरिमलप्रोद्दिमासादयिष्यद्देवानांनामविध्यत्करूपमपिकमलाकामकस्यालेशो
५९ धः काकःकृष्णःपिकःकोभेदःपिककाकयोःवसंतकालेसंप्राप्ते काकःकाकःपिकः
पिकः इदंविशेषकस्योदाहरणान्तरं अत्र द्वितीयकाकोपिकशब्दौ काकत्वज्ञातपिकत्व
नन्तान्तरस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यौ यथावा वाराणसीवासवताजनेन साधारणशंकरला
ञ्छनेपिपार्थप्रदारवयाणमन्तमार्गेणचीनमीशप्रकटीकरोति किंचिदाकूतमदिनेसार्द्द
टोनरखजरे यथासौवेनसौयायतन्नेयसननरामरित मत्स्मितरसामार्गेप्टछन्नेप्रातिनेका
मयमानायाउत्तरमिदंदेवेनसौकंजेस्वाछ्यामित्याकूतंग्रामेस्मिन्पत्तरप्रापेनकिंचिन्मा
यविद्यतेयथोधरोन्नतिंदृष्ट्वयदिमिच्छसिचेद्वस अत्रस्तरणादिकमर्थयमानपांथप्रत
किरियंस्तनोन्नतिंदृष्ट्वांतमिच्छसिचेद्वस अविदग्धजनप्राये स्मिन्ग्रामेकश्चिदवगाहि
ष्मतीमेतादृशंप्रतिवंधकंकिंचिदपिनास्तीतिहृदयं उदमन्नेयप्रश्नस्योत्तरस्योदाहरणं ५९
निबद्धप्रश्नमत्तरं यथा कपालेनसाजीवतिकपालेच्छामिजीवनीतस्तेपुनरपितेदेवक
यपक्षिमुखांत्तकयथामियाश्च मिनीतिईर्ष्यामानानेन्नदमजनमायानायिकायाःसखी

रोदयः कृतदोषिमेलल्पतः इत्यत्र मीलितालंकारः अत्र हिङ्कुतारल्यादीनां नारीवपुषः
सहजधर्मेणान्यदोषप्रकाशेनाच्छादितत्वं भयस्याधाररूपान्त उक्तः ष्टनारल्या हियोगिनावपु
षामदोदयस्य स्वरूपमेवनिरोधीयते लिंगसाधारण्येनतद्ग्रहणोपायाभावान्मीलिका
मासल्पभारेण इत्यादि पुनः सामान्यालंकारस्याह: तन्मनेपद्माकरप्रविष्टानामिया
दोभेदाध्यवसायेयथावर्जकास्फुरणेनालंकारान्तेरणाभावे सामान्यालंकारान्तरभे
देनवा सूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधानेनालंकारान्तेरणाभावे मीलितान्तरभेदेनवा भेर
वैशिष्ट्याः स्फुतो तून्मीलितविशेषकौ हिमाद्रिंत्वयशोमग्नंस्वरणः शीतेनज्ञानने ला
त्तितासद्धिनेवृतेपद्मानिवमराबो निचमिलितत्पायेनभेदानध्यवसायेप्राप्तेऊनोपिद्दतो
पिदृतो भेदस्फुर्तौ मिलितप्रतिद्वन्द्वुन्मीलितंतथा सामान्यप्रतियद्विशेषस्फुरणेम्याभे
ऊत्तल्लिंकारणो हि शेषस्फूतौ तत्प्रतिद्वन्द्वी विशेषकः कमेण्सोदाहरणद्वयंतद्धुराहीना
पि भेदानध्यवसायप्रसंगाद्युन्मीलितेहरणतेयथा तत्पद्मान्हेहमप्रहरसहस्रेस्ताव
कीनेयंशोभिमिथाव लंबनीयमानेक्षिसवतांतिष्ठितः श्रीत्केहेशेहलिमीडेनेहणघेघनाभीक

रू॰द॰ तत्त्वस्य कल्पनं रागैः सपत्नीमुखेन्दोगारणेन श्रोतोसीति तत्त्वस्य कल्पना कृते यथा वा
५५. वक्त्रस्य दितिवेदविद्रुमं वेधे हे शुभ्रमिन्न कुंकुमं कामिके देष्टत्वे नत्वा व्यंजयंतो व यस्मात्सि
त्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ग्रयसे दारुस्मितेषु कषायितेषु फेविचिन्त खड्गलेखेनेत्त प्रका
शिते व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनं सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि
55 न्मुखम् अत्र चौर्यरतकृतसंकेतभूष्ठकुमुद्वेनेन लग्नवधूनिजाकारस्य गोपनं यथा वा
कस्य वा न भवेद्रोषः प्रियायाः सव्रणौधरौ सभृंगपद्ममाघ्राशीले वारितवामे सहस्वेदानी ।
उपपतिना दष्टाधरायाः नायिकायाः सकाशमागच्छन्तं प्रियं प्रत्येव सख्या ना ।
यिकां प्रति दत्तोपदेशव्याजेन नखक्षतिनायिकापराधगोपनं छेकापह्नुतेरस्याश्चा पे
विशेषः यत्तत्स्यावचनस्यान्यथा नयनेनापह्नवः अस्याम्मा कारस्य हेतुनिवारणेनेन गो
पनमिति लक्षणलक्षणान्निवृत्तिः कियद्गुणमाकारस्य गोपनार्थं हेत्वन्तरप्रमापक । ५५
व्यापारमात्रेणोपलक्षणं तत्रत्यश्रायां तेमालोकव्यंजितो स्मामा स्याः प्रबलादन्तरागमे
कारोमाचकेपादिभिरुच्यमाने भामानुग्रहे प्रशमनं चैतन्मितरत्वापिव्याजोक्तिरेव तत्

मार्गतो प्रतिकुशलेन स्यादिति नायकप्रश्नः जीवतीति सख्या उत्तरं जीवन्त्याः कुतः कुशा-
लमिति तदभिप्रायः अन्यस्त्वमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः कुशलेष्वास्मीति प्रश्नः
पृष्टस्योत्तरमुक्तमित्यभिप्रायेण जीवतीत्युक्तमिति सख्या वचनं सखीवचनोद्घाटना-
र्थं पुनरपि तदेव कथयसीति नायकस्यालेयः एतेनोत्कंपयामि यास्यसीति सखीभि-
प्रायोद्घाटनमरणे तस्याः कुशलं भवति मदागमनसमयेष्वास्ते पुनः संचरस्त्वं कथं तावत्
तां कथयेयमित्यभिप्रायः प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नत्व उत्तरं चित्रमप्यनेके दारयोषणारताः
केवटाः किं चलेवराः अत्र केदारयोषणारताः इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं केवटाः किं चलेः
इति प्रश्नद्वयस्यैवैक उत्तरं उदाहरणान्तराणि विदग्धमुखमण्डने द्रष्टव्यानि स्वस्व-
परत्वाभिमते तरसा कृतचेष्टितं मयि पश्यतीति साकेतोः सीमन्तमणिमाहृत्य [illegible] कामु-
कस्यावलोकनेन संकेतकालप्रश्नभावज्ञानवता प्रेष्ठपंकजं संगते स्वयं संकेतकालः
त्याकृते यथावा संकेतकालमनस्कविदग्धानां विदग्धया हसन्नेत्रार्पिताकूतं ली-
लापद्मं निमीलितं विटितं परहृतान्तरस्तावतः साकूतचेष्टितं प्रियंगटागते मनः कान्ता

अ॰ द॰ तात्त्वीमदादृतत्वाद्स्वामिन् शुद्धादृता निराकाङ्क्षिप्रज्ञा सैवेत्तसीयां ध्वनेर्थं स्वल्पतां समरिति
५६ त्यादीनामिति शुक्लत्नमध्यानेकामिनादृस्यस्तवनमित्यर्थान्तरकल्पनया भावाविष्करण
मिष्यतः प्राकृ लिखितेष्टदादृगोणुसंकेतकालमननस्पष्टस्वतल्वावेशयतीभामात्र
देतिभावाविष्करणमस्तिनेष्टवत्तत्दलेकारश्च ति गूढोक्तिरन्योद्देश्येपि यदन्यं प्रति
कथ्यते वृषापेद्दिय यत्नेशादायानिलेशरत्नकः यंप्रतिकिंविश्लक्तयनततदृष्टेमीवि
स्तायीतितत्देवनदन्यके विध्यतिस्पषेपोणच्यतिचेत्तागूढोक्तिः वृषेणाप्युदाहरणेपर
कलत्रमपश्चज्ञानेकामकप्रतिवक्तव्यपरेतेशेषस्यानिमत्तयंतमत्वाणकं विलसमीपेच
देतेनिर्दिश्यकथ्यतेनेयमप्रस्तुतप्रशंसा कार्यकारणादिव्यग्राभावात् नापिश्लेषमा
त्रमप्रकृतार्थस्यप्रकृतार्थान्तरपितेनाविवक्षितत्वात् नस्यकेवलश्लिष्टवचनार्थेति
द्दिष्टनया विक्ति विशेषमङ्गावात् य॰ नायोमे विपणिंतनोनगणयस्य पाम पन्नीच ५६
मा स्वामा मिद्द्वषिणीनिनिशरवः प्राप्राप्तदाभ्युत्तरेशाप्पामात्रमदायिनी परिजनः
प्रांतीनमीसेवते स्वामिन्नागमलालनीपरजनीलक्ष्मीयतोरत्नमा ग्रलक्ष्मीपतिना

त्रस्तनवायगकृतसरोमांचाद्याकारस्य भक्तिरूपदेशं तेन प्रमापकेन प्रणामेन गोपने कृते
सत्यपि पिहितालंकारयोरपि चेष्टितं प्रदर्शनमिति तात्पर्यरूपव्यापारमात्रोपलक्षणेन तनय
नलिनीदलवलाकामरकतपात्रशंखवहेमपतेश्च क्तिः इति मम संकेतभवितानाभावेन
दाश्रवीदालीमित्यादिश्च पिमहत्वाद्यलंकारः प्रसरति त्रयम्भोकेनावक्रिमावयोः सं
केतस्थानं भविष्यतीति प्रमाणाय संसूचयति कामकेनदभिस्तयाविदग्धया सखीप्र
तिमाकृतमर्मकं इति महत्वालंकारो यतो नवलाकाया मरकतपात्रप्रतिष्ठितशुक्त्युप
मया तस्या निश्चलनेन नाश्वासलतेनेतत्स्य निर्जनत्वेनेनन देवानयोः संकेतस्थानमि
तिकामकं प्रतिमहचनेचलभ्यते नचायं ध्वनिरागाकनीयो हृदे व्यज्यमानस्यापि संकेत
स्थानप्रमोतस्य [illegible] वा विकृतत्वात् एवं पिहितालंकारपदादर्श्यं इदं चान्यदस्या
वधेयं यत्र सैवेन [illegible] आदिपुरुष्ठानरस्त्वपिहितं [illegible] मात्रा
न स्तोकता विकृतः किंतु [illegible] विशेषविशेषितत्वात् [illegible] न
त्रस्तनो नालंकारत्वं ध्वनिभावास्पदत्वात्ताचीनेः सोकार्दिविकृतत्वात् समलंकारादै

ऊ॰दी॰ प्युदाहरणां सर्वेमिदं शब्दशक्तिकोक्तगुणाविष्करणं· अर्थशक्तिमूलगुणार्थाविष्कर
५२ णं यथा· गव्याम्पगुनदर्शनेनभवतः किं स्मितकम्पयते किं चैवं विजनस्थयोर्हनज
नः संभावयतनम्यास्पृष्णा इत्यामन्त्रणमेगिगम् वित्तवृथान्नस्या नखेदालसामास्मिष
मृत्लकोकरावितननु गोपीहरिः पातनः अव्रगव्याम्पगुतमायामेत्रणेनतयासद
तंतमेतावत्कालेस्थितेनतन्त्रलब्धमितपर्थेशक्तिलभ्यवक्तृन्तनोयप्रादेनाविष्कृतं स
वेमेनकविनिबद्धवक्तृगुणाविष्करणोदाहरणं कविगुणाविष्करणं यथा स्वभुवेऽज
पितेसपात्नशमनेपकाकथायोषितोहृदेवविवर्जिताः स्वरमयः स्वगायधूपादयः
केपिपरिशिष्टमेतस्मात्प्रवर्त्ततेहरेःप्रसीदधुनासमानविहारदाद्भवेतिदर्पितेसर्वामिमां
धादिशः नत्वतावदीर्ष्यामानकत्वमिनदर्पिताप्रसादनव्यापारोऽपिदृष्टिनिमीलिते दृष्टि
रेपाणेस्पृष्टिप्रमाकोशोविवदितार्थः सर्वहृष्टेऽस्पष्टपदसम्भूतो व्यारणेनसंबोहिर ५२
पत्ना सर्वनामप्याविष्कृतः कविनिबद्धवक्तृगुणपरत्वेचनायर्थे कविगुणस्वप्रौढिप्रकटन
नार्थमिति भेदः युक्तिः प्रकृतिसुधानन्दिकरूपा मर्मगुणनयेनानामालिखिता दृष्टान्तेऽयं तत्त्वो

न्तो जातस्य गमनं प्रार्थ्यमानाया स्तदस्य वेचनाय भगवंतं प्रतिश्राक्रोशस्यपंत्यायनं
विहृतो न्ताः स्मिष्ट उमेक विना विकृतं यदि हृष्यये दिपरंतेषा दितिव क्तित स्वनं ।
स्मे षण ग उमेव स्त्वय याक ष चिक्र विनाग्रा विकृतं चेद्दितो क्तिः हृषाये हीमद्रा हृदयेणे
सर्व वनत्उमेव स्त्वमस्तृ चनमिति कविना विकृतं यथावा वत्सेमा गादिषादं स्मसत
मरुजव स्मस नोर्धे प्रहृत कंपः को वायुरु स्मा किं मिद्ववलाभिद्राजं स्मिते नाचपादि प्रा
त्पा ख्यानो स्व राएण भिति मयषामन व्रह्मना कार्यिनाय स्मै लक्ष्मी मदाद्ः स्वद्रत
उरितं मयमुरथः प यो पिः इदं वपर्वं वना यउमा दिकृतयां नपायमा विकृत्ये
पयाः रूष्मा केश वगोप एगहतपाकिं चिन्नर्ष्टं मयाने नेह स्ववलितास्मिनायपत्ते
तां किं नामनालेवृ से एक स्त्वं विषमेषु विन्नमन स्मा स्वे वा वलानां गतिगत्पें वरा
दिनः स्वले षम्नवनाझैष्ट द्विवैक्षितं मयक्रम स्मषु कतो विषमे घ पि प रि स्खलनम
भिनीन वमास्त्र कामयमाना या गोपिका याव घने विषयव्यथ स्खलन यतनं ना एमा
र्थनाद्रूपेण कटिति प्रतीयमानेन नार्थेन गम्न विवन्नितमर्थो न्नरे स्खलेश स्म स्वनं क्रिम

ऊ॰द॰ स्य समीपस्थमर्थं निर्दिश्याय मेव तस्य हन्तां मे जानतीत्युक्तं बुद्धो यम दः पादान हिरे वनाना
५८ तीति लोकवादानुवादः अत्र च यथैव लोकविदितं नैको धर्मेनाहि व्यापारे संहतारेणा वि
तिततं विषयतया लोके कान्तवा दस्य प्रधे तत्र न स्थितेरदस्येयि इत्य व्यापारे पिन स्पार्य
मदवर इति मर्मो ह्नाटन मि तितेनगर्भीकृतं य. मलयमरुता ब्राता याता विकासितम
ल्लिका परिमल भीरो भ्रमरनाशी प्रभसत्वमुन्मदं सेय दिनन यदर्पितं तें निःस्तं दं यदपवर्वि र्जि
58 नेप्रभवति गवां किं नं छिन्नं सपवथनंजयः अत्र धनलिप्सया प्रोषितां गनासत्वोवद्नं
यपव गवां निवर्तने प्रभवति सपवथनंजयः इत्यं अजानि प्रसिद्ध लोकवादानुकारः ॥
अत्रातिसौंदर्यशालिनीमिमामयद्दापधनलिप्सया प्रस्थितो रसानभिज्ञ इति गोप्याय
प्रत्ययपवनस्य निवर्तने कत्वं नस्यजेतायने नाकृष्टस्यन हिरुरवीकरणे मत्याकर्षेकता दि
र्यांतरमपि गर्भीकृतं वक्रोक्तिः श्लेषकाक्काद्यामपराध्येनकल्पने मं च मानेदिनेश्रा ५८
मं ने दनं दीहगं तिके अत्र मानं मंच प्रभान प्रा गार्मी विरीत्यभिप्रायेणा कामां वा चिना
दिनप्राप्तमा मे चेनपर्यान्ते श्लेषेण परिकल्पिते यथा वा अद्य के ने इत्यो ऽद्धि दोरू

यं करे लिखन्तमग्रतः प्रचापले खनकि यथा मम योऽनया लिखितः निर्भान्ततया दनेन स्वा
नुरागरूपमर्मप्रकाशनाय परं वचने विवृतिते यथा वा देयतो निशिजल्पतो रहस्य के
नाकर्णिते यद्वचस्तत्त्वात्तर्णकस्मिन्निथौ निगदतस्तस्याति मात्रं वधूः कर्णान्ते विनयस्मेरा
ननशकले विन्यस्य वंचू पूर्वप्रेङ्खी डान्तो विदधाति दाडिमफलबीजेन वा वदत्यनेन ग्रस्म कवा
क्यमहं शुण्यानन्तं लेनस्य कीपरदस्यति वचनगूढस्य जनवचने कृतेन्याजो क्ता वाकार
गोपने गुण्कोऽन्यदम्यगोपनमितिभेदः यद्वाच्याजोक्ता वक्तव्या गोपनमिदं [illegible] यथागोपन
मितिभेदः पर्वताग्रेतमा लोकरदृष्टिः प्रयोत्स्यामिति निश्चोके पिशुक्तिरेव लोकप्रवादानु
कृतिर्लोकोक्तिरिति निगद्यते सदृशवकनि चिन्मासान्मीलयिता विलोचने अलोच
नेमीवेति लोकप्रवादानुकृतिः यथा वामसीयवरटराजस्तवेनाभेवनेवनेबुरदवा
छिन्तदात्रभावव्यावर्त्यात्मनोनवर्दश्वरदाक्षो विम्बशमिदूत विप्रकलमस्तये स्तो
पवीतवदनेर्दिनावल्बपुत्र ग्रामान्तरे लोकवादानुकारः छेकोक्तिर्यः लोकेकेः
स्याद्यर्थान्तरगर्भिता भुजङ्गस्वभामीतिभुजङ्गा विकेन दिक्षस्य विहृतामसहः

ऊ॰दे॰ कपेर्पापिशुनेनेव मरालगणःस्थानमीषनोद्भावनमिदं यथा अयापि तिष्ठति दशोरिदम
५५ नरीयं यन्तेपुरःस्तनतटामानितंप्रवृत्तेवाचं निशाम्यनयनं ममेति किंचित्तदापरकरोत्स्मि
तमायताक्षी उदात्तमृद्धिमद्वस्तु श्लाघ्यं चान्योपलक्षणं मानो यस्यामवधूत हूणेटिकि
रीटिनः इदं स्याच्च वरितं स्यान्यांगत्वे उदात्तं द्वितीयमुदात्तं यथा रत्नस्तंभेषु संक्रा
न्तप्रतिबिंबशतैर्वृतः ज्ञातो लंकेश्वरः कृच्छ्रादांजनेयेन तत्त्वतः अत्र किरद्भुतानत्यावा
यैरौदार्यादि वर्णनं अर्थदानं राजेंद्र याचकाः कल्पशाखिनः उपमोदात्तयोः सङ्किः
यो व्यक्तिर्यथा राजन् समाप्य कृपाराम्लनयनतायाम्रिणावितः तदेरावनिताभा
ष्परेण सूरिताः संपद्वस्तुकाव्युदात्तालंकारः शौर्यात्मकावतंसकालंकार इति भेदमा
ऊः अनयोरत्नवर्णोक्तिस्तनयोर्द्वैभमाणयोः अक्कालोनपर्यासत्तवबाकूलनान्तरे
प्रतिरूपमितसाकाशमनानोच्चैर्वर्वेयमाउद्भेवयितुं भाविभवन्याः स्तनमंडले ३१
निस्तदस्तुद्भिक्तितारतम्येनातिशयाश्चात्योर्भेदः निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रका
ल्पनं ईदृशैश्चरितैर्जानेसत्यंदोषाकरो भवान् यथा ऊणकबीनागशान्तस्य संगेक

५९

गगनतलनिर्मिता त्रिपुराणाङ्कयतेऽद्विर्नतदाहमपीक्ष चितऽश्रमविकल्पस्तस्मेषवक्रोक्तेरु
दाहरणं विकल्पस्मेषवक्रोक्तेर्यथा भविन्नीरंभोरु त्रिदशावदनस्थानिरधुनासतेरामः
स्थानानघुपिपुरुतोलक्ष्मणासहवः इयं यास्यसत्त्वेविपदमधुनावानरचमूर्लघिष्टेद
[?]ष्टान्तरपरविलोयेपदपुनः सर्वैर्मिदं[?]गृहस्मेषमूलायावक्रोक्तेरुदाहरणं ग्रथ्येस्मे
षमूलायथा भिन्नार्थीक्षप्रयातः सततमुलिमोवितोडवेक्षायमद्देमनोवृन्दावनानि।
क्रनुमस्म[?]गाशिशुर्नैवृज्ञानेवादे वालेकश्चिन्तहृष्टोजरढवृषपतिर्गोपवाग्रवेताली
लासंल्लापरंस्यजलतिपिहिमवत्क्रमपोस्वापनोनः काङ्क्षायथा प्रसमालोच्यक्रो
यस्तेनोचितोपमितोरिता नैवोचितोयमितितेनाऽयामासमालयाप्रश्नेनोचितमि
तिकाङ्क्षास्वरंविकारेण उचितपदार्थान्तरकल्पनं स्वभावोक्तिः स्वभावस्यजात्या
दिस्थस्यवर्णनेऽकरंगेरुत्तरंगात्तैस्तव्यकोरुदीलितं यः नोसमरवंप्रचल्लितोस्रवि
षेशरूणं मार्गप्रदानरभसमूर्वाल्लिजावयानोधान्यीपसर्पणमुभावयिषिल्लादिक्रक
नामरूर्वऽरूपामरानासलज्ञ भादिकमूलनभाव्यर्थेसान्ताकारस्यवर्णनेऽपदंविसो

ऊ॰ह॰ स्वदति मधुरपंचमध्वनिशालिनं यामसकलजनहृदयं गंभीकरोति। तत्र पंचमोद्दंचनेऽति
६६ कालविशेषणेनाविष्कृतं यथा वा देहस्तदालिंगनस्पर्शरोहिंजस्तजीवातवे विर
तस्मृतमनो कृपाणं ग्रामस्य गात्रमसिति मे त्वामे त्विन्दसीताम्रवामनपदोः करुणाकृत
स्ते अग्रग्रामस्य दत्तं प्रति ग्रामस्य गात्रमसीति वचनमनुपयुक्तं सद्ग्रामस्तेनेयने स्वस्यात्मत्व
निष्करुणत्वं गंभीकरोति तत्र निर्भयत्वादि विशेषणेनाविष्कृतं यद्यप्यनयोर्विधिनि
षेधयोरुदाहरणे पूर्वं गयानयोंतरसंक्रमितवाच्यत्वेनाभिधानं तथापि तद्ध्वनिभावास्पद
निवेशेत्वं चैवंरूपविशेषाविष्करणेनात अंयाविष्करणे चानेकारतमेवेति तत्स्वरू
कुपस्तं ताऽरूपप्रकरणेव्यवस्थापितमनात एवं वापिनो विधिप्रतिषेधयोरालेपभेदने नो
कोऽहन प्रसिद्धो विधिप्रतिषेधोऽनन्तरमति दृष्टिनाबलेकारेनवर्गीजाविनिभेदः देतो
दैनमता ताहंवर्णानं देन कृच्चाते अग्रमोऽव देति यीनाभ्युकोनव्येदायसम्भुवा यथा वा ६०
एषणे विमर्दु काथो मकमागउवाथरः कस्पनोतनुनेतन्निपिया साऊलितमनः माते
नेच्छति वारयमुपशमेत्वामालिखंयाद्दिपा स्वातं मे परिहायपतिष्ठति करोत्या धुषे

60

निष्कासितकालिदासाः अत्रापितत्तत्कवेरभावादनामिकासार्थवतीबभू
व प्रतिषेधः प्रसिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्तनं नद्यूतमेतत्कितवक्रीडनंनिशितैःशरैः
निहंतीतिनिषेधःस्वतोनुपयुक्तत्वादर्थांतरंगर्भीकरोतीतितेनचारुत्वातिशयंप्रति
षेधोनामालंकारः उदाहरणं गुरुद्वारेगेप्रत्यवतिष्ठमानेयात्रकनिकेप्रतिविदग्धवचनं नै
अगुरुद्रव्यात्यूनवाभावोनिर्जीतएवकौरमानस्तन्नैवनवप्रागल्भ्यंनगुहेत्यत्रतिरद्रोलो
पपद्यासंगर्भीकरोति तत्त्वकितवेनानेनानाविष्कृतं यथावानविषाणानशास्त्रेणनानि
तानमस्तुनी अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेवस्त्रियःकृताः अत्रस्त्रीणांविषादिनिमित्तना
भावःप्रसिद्धएवकौरमानस्तासांविषाघनिशामिकोर्थमितममर्थव्यक्तीकरोति तथा
प्रतीकारपारुष्याइतिप्रतीकारवद्धाविषादिमत्तासांविशेषंदर्शयताविशेषणेनाविष्कृ
ष्कृतः सिद्धस्यैवविधानंयत्तमाहुर्विध्यलंकृतिं पंचमोदंचनेकालेकोकिलःकोकिलोभ
वेत् निर्जातविधानमनुपयुक्तिबाधितंसदर्थांतरंगर्भीकरोतीत्यसावलंकारविधिरितिनि
तिथिनामानमलंकारमाहुः उदाहरणंकोकिलःकोकिलोभवेदित्याजनमनुपयुक्त

सा॰ द॰ गृहस्थापहितकलत्रपुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिर्भावः । स यत्र परस्याङ्गं भवति स प्रेयोऽलं-
८१ कारः । अनौचित्येन प्रवृत्तो रसो भावश्च रसाभासो भावाभासश्चोच्यते । स यत्र परस्याङ्गं त-
दूर्जस्विभावस्य प्रशमावस्था भावशान्तिः । तस्या अपराङ्गत्वे समाहितं । भावस्योद्गमाव-
स्था भावोदयः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्द्धा भावसन्धिः । बहूनां भावानां पूर्वपूर्वो-
पमर्देनोत्पत्तिर्भावशबलता । एतेषामपराङ्गत्वे भावोदयादयस्त्रयोऽलंकाराः । तत्र र-
सवदुदाहरणं मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः । येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ
मत्स्यकच्छपौ ॥ अत्र मुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भुतरसोऽङ्गं । य॰ अयं स रशनोत्कर्षी
पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ अत्र करुणस्य शृङ्गारोऽङ्गं ।
प्रेयोऽलंकार एव भावालंकार उच्यते । यथा । कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वस-
न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटं । अयि गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन प्र-
सीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ अत्र शान्तरसस्य कदेतिपदसूचितचि- ८१
न्ताख्यो व्यभिचारिभावोऽङ्गं । घ॰ अप्रच्छ्राः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारालयाम्भोधयस्ता

यैर्गतेनस्मितामत्तवधूतफलमिथ्यासंजनेनानुनाथः स्पष्टोनपदासपवर्णगोसुसंन
संमन्मतेश्वाद्युदाहरणं देतदेतन्मनोरैकंदेतकेविसयवसते लक्ष्मीविलासाविडंबा
कदातावेकटप्रभोः अत्रकार्यावर्णभावतः शोच्याद्विप्रत्यायनार्थः कार्यकारणाभे
दव्यपदेशः य. आयुर्दानमदोन्मवस्यविनत्तदोर्गोभूतामूर्तिमान्निष्कासेनयतोत्सवो
मरगदर्पणकीर्तिः प्रकाशोपरः आनंदःकलिताकृतिःस्मनसांवीरश्रियोजोवितंधुमे
स्पैकनिकेतनंविजयतेवीरःकलिंगेश्वरः अत्रदानमदोन्मवापुष्करत्नादिनाथवसि
नेरास्तितदापुण्याद्विव्यपदेशः अपवानमलंकारालक्षणपितानिदर्शिताः प्रावासायुप्र
निकानांक्रमतान्यालोच्यसंदेहः रसभावतदाभासभावशांतिनिबंधनाः चत्वारोरस
वन्त्रेयऊर्जस्वीचसमाहितंभावस्यचोदयः संधिःशबलत्वमितित्रयः अष्टोप्रमाणाल
काराःप्रत्यक्षप्रमुखाःक्रमात् एवंपंचदशान्यानप्यलंकारान्निश्चेर्बुधाः तत्रविभाग
नुभावव्यभिचारिभिर्व्यक्तिनोरतिदासर्वाकाचिश्चिन्तवृत्तिविशेषोरसः स्यय्यपुरस्सा
गतत्रसवलंकारः विभावानुभावाभ्याममिव्यक्तोनिर्वेदादिर्यत्रैभिशाङ्कादेरसा

ऊ.द. णात्तैवरूपेण समः समत्वियंः अत्र नले प्रति दमयंत्या औत्सुक्यानुभावस्योदयः शृंगार
६२ रसस्यांगं भावसंधिर्यथा पकामूतकसमागुधपगुयिविवप्रमक्षपेलावलीमेनमंगल
पालिकेवपलकेरम्याकपोलस्थलीलोलातीलाणमाग्रभाविविरदक्षेशामदापवणनो
मागाकर्णपतत्रवीरभवतःश्रोढाह्वाश्वरंग्रग्रमणीप्रेमवणोत्सुक्ययोःसंधिःप्रभवे
षयुभावस्यांगं भावशावलत्वं यथा काकार्यं शशालेक्ष्मणः क्वचकुलं भूयोपिदृश्येत
सादोषाणामशमायमेश्रुतमदोकोपेपियकांतमुखं किंवक्ष्यसंत्यपकल्मषाः कृतधियः
यः स्वप्नेपिसादुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलुयुवा धन्योधरं धास्यति अत्र वितर्को
त्सुक्यमतिस्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानांशावलता विप्रलंभशृंगारस्यांगं प्रमाण
लंकारोप्रमलंयथा कांत्याकांतवदनप्रतिबिंबेभग्नबालसदकारसंगंयोस्त्वाऽतिप्रणादि
तालिविशीतेतिर्क्षवारमधुनोद्वियवर्गः यथावा किंतावत्सरसिसरोजमेतदाराद्दाहो
स्विन्मुखमवभासतेतरुण्याः संशय्यक्षणमितिनिश्चिकायकश्चिद्द्विहाकेर्बकसहवा ६२
सिनापरोक्षैः स्वप्नसनसमानेमत्रतद्विशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरप्रमाताम्ति यथानु

62

नेतानपि विभ्रमी किमपि नश्रांता स्तिनभ्यं नमः अश्चर्यैएणमङ्गमेऽः स्तनिभितिप्र

स्तोमि यावद्बलावद्भिमदिमांस्मृतस्तवधुजोवाचस्तनोमुद्रिताः अथ प्रभविषपरा

तिभावस्पवस्तुमती विषयरतिभावोग ऊर्जस्विपद्या नवम्यपर्थिवस्थरेमानकोपाः

संज्ञामनः समरयानी वीरविलिटितसंरभसंयानाः किरातावनेतिष्ठतितस्तमिनाः अ

न्तदप्रलकालेविस्मृतोपक्रमालामामन्तरलेः स्तनेनतिनरालोलैरपोगैरपि अनुभ

मुविषयरतिभावस्यस्येगारसाभासोगंयथा बालविलोचनगोचरागनेसफलंजा

न्मन्दसिद्धमृपते अन्तनिष्टममतिमादरंगुपिविक्तापयतिद्विषागणे अथ कवेःअ

म विषयरतिभावस्यनृपद्विपदिषहरणरतिवृपेभावाभासोगसमाहितंयथा प

ण्णामःकिमियंप्रपंचनकृतिस्पृर्यं मपालेवितकिं मोतालयनीलपवलस्यादःकौ

पस्तयाप्याश्रितःश्वमोत्थविलदत्तृष्टिचवरेतस्मिन्नवस्थांतेरसज्ञानेदमिनमया

पृतिदरोमकस्तवाप्यस्तया अथ श्रृंगारस्यकोपमांतिरंगभावोरस्पायथा नदया

तिश्रमपदयालुवेरगुदिमेन निनीयाक्रिभवद्विलोकिनीग्रदर्शिपादेनविलिख्यपश्चि

ऊ॰ द॰ कोऽदर्शिनं अयातिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रमत्तरूपमुपमानं फलेन सद्दर्शितमितिशेषः
६३ शब्दप्रमाणं यथा विवृत्ततादोषमपि स्मृतात्मनावयेकमीमांसप्रतिमायुभाषितं यमामने
स्यात्मभवोपिकारणं कथं सलक्षप्रभवो भविष्यति अत्र शिवः परमेष्ठिनोपिकारणमिति
स्वत्रश्रुतिरूपं शब्दप्रमाणमुपन्यस्तं एवं स्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्यरूपाण्यपि शा
ब्दप्रमाणान्युदाहरणीयानि तत्र स्मृतिर्यथा वृत्तान्कृतपापानि सेवतनाम कृतान्निवः
सर्वान्नलंकृतान् अनर्थो न कृतान्मनुरब्रवीत् हृर्षस्मृतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता इ
63 दं त्रस्मृतिरनभिमतार्थे तद्दूषणपरेण प्रमाणतया नीतेतिभेदः आचारान्मतश्चारवि
मांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदशब्दानुमापकतया शब्दप्रमाणएवान्तर्भावः तत्राचा
रप्रमाणं यथा सदाजनाचारपरेपदेहयो स्वनामनामादहनेनसापवः अन्तोमिथ्या
त्वेनन्तडन्तदेशनर्तनः किलाचारमचेविगायन्ति आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा असंश
पं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमा ६२
णमन्तःकरणप्रवृत्तयः अत्र दुष्यन्तेनात्मनस्तुष्ट्या शकुन्तलापरिग्रहस्य धर्मत्वं संपन्नमि

मानेयथायथा रंभेंभोम्नश्च्छलनलदश्यमःस्मगायतिस्कतिंगानोनूपेंदथतिचययाकी
दमणाय: यथा विधुज्वालोल्लसितपरिपिताभ्रककुभस्तथा मम्नेलग्नः पथिकातरु
खंडे स्मरदवः यथा वा यशैताल दरीचलाचलदशो व्यापारयंतिस्मवंयवन्नेवपतंति
संततमभीममर्मसुखाोमार्गणाः नन्वक्रीकृतचापपुंखितशरा प्रेंखन्नकैः कोथनेः
धावृमग्नतएव भ्रामनधरः सप्रतंतदा सोस्मरः पूर्वरूपकसंकीर्णाउदमतिरणेरक्ति
संकीर्णमितिभेदः मुक्षाजमानेयथा निलीयमाने विहगैर्निमीलद्भिश्चपंकजैः
विकसंत्या च मालत्या गतोस्तं ज्ञायते रविः यथ मौमिनेनजु सेव्यतांनतकृतलेवंडाम्बुरु
ज्रेभनेतवंडरोना निशि काकवया खु पतेचंद्रोपमनमीलतिवर्मेनहिदितेकयंनभवता
धृतेऊरंगेयतःकाक्षिप्रेपसिद्धाऊरंगनयतेचंद्राननेतज्जानकि उपमानेयथा नी
रो हिंणी विज्ञाती दिञ्योतिषामग्रमंडले यस्त्वन्निता रकाम्नासःसाकूटाकारमा
श्रितः यथावा ग्रन्मन्मथमिवर्णाजिमदेहरस्वानवारिमिवदेव्यतेन्नमरौलराजमिव धे
र्यशालिनवेम्निवेकरपतिंमहीपांतं पूर्वोदाहरणेउपमानमलभ्यतमनेदेशावा

ऊ.द. द्वतदर्थिकानलमत्वेंऽपरो विंभुपः स्मरः अत्रन्नियमार्णनोमतत्त्वंप्रविरामेतदर्थिका
९५ याः श्रुतेनेलमलवचेदृविषयत्वेकल्पितेनतयाव्याप्त्यात्स्मरवाक्यप्रमाणातयोपपत्तेस्ते
अर्थापत्तिर्यथानिर्णीतंशाकमस्तीतिमध्येनवनितंविनि अन्यथानोपपद्येतमयोपरभ
रस्थितिः यथावा व्यक्तिवलीयान्यदिदेवनागमादृष्टरयत्नाजलर्थिनजाकृवीगंगो
चनिर्भक्तिनरांभुकंथरामत्वर्णमर्णाः कथममयास्यात् अनुपलब्धिर्यथा स्फटम
स्तदवलग्रतत्विनिश्छिन्नतेतेनदन्तपत्तभमानान्तर्कर्यतोपिलोकाः ऊचगिरिवृष्ण
64 मेयहिताधारमात्तेनदिदृमकरकेनोरिक्ताल्पेप्रनीमः समवायथा अभूतस्वैमम
भाविकिंवासदेमेसदजेहिङः तेकिंनवद्रग्रेशरणागतानोपरभवोनाश्यनतेत्वद्
पः यः येनामकेविदित्नः प्रथयैनवक्ताज्ञानेतितेकिमपितान्यतितैषयत्नः अम
न्यनेत्तिममकोपिसमानधर्माकालोप्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी यथावाश्रा
नः पायकृतोभवान्नगरतोवार्तानवावृत्तेनेवादंडङ्द्रिवापयोदस्मयेतस्यान्वाग्नियाजी २१
वति समर्थनीवानिजीवतोतिकथिनावानोमयापिश्रुतानिर्वृत्तीर्णगर्थिवीजनोपि।

तस्मन्नीयते एवं श्रुतिलिंगादिकमपि मीमांसकोक्तप्रमाणं संभवदिहोदाहर्तव्यं तत्र
श्रुतिर्यथा नेदिनान्नैव वरदो नाथस्त्रैवरमुद्रिका नहि श्रुतिप्रसिद्धार्थे लिंगमाद्रिय
ते तथा: अयकरिगिरिश्वरस्य वरदत्वमभिधानस्कन्नामसर्वाभिलषितदान्तत्वसमर्थनं
लिंगं यथा विदिन्नैवायथास्याख्यानमेकाश्विन्यहूनयः ननु मूर्तिभिरष्टाभिरिति भक्तो
स्मि सख्यितः अत्र शिवस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकत्वं यथा युष्टमूर्तिपरिग्रहलिंगेन
नत्यहनीनां लोकानुग्राहकैकप्रयोजनत्वं समर्थ्यते लिंगस्यापि मूलमनवेदानुमा
पकतया वैदिकशब्दप्रमाणे एवान्तर्भावः एवं लौकिकलिंगानामपि लौकिकशब्दानुमा
पकतया लौकिकशब्दप्रमाणेऽन्तर्भावः अतो लोलमूलतया विपत्तदिशपत्नाले वि
धतेशिरस्त्वहूनां नपरीत्नगेकृतनमस्कारो विनतष्ठितः वृषणाम्नकपालकानिने
मुविहस्तानतः पादयोरुत्तरस्योरुस्तन्त्रयावपि विधिविद्धो भानन्कालोचितः इत्या
दिवेदात्मप्रमाणान्तरं नाशंकनीयं कश्चित् प्रमाणकल्पनयात्मनकारः ए
किमस्माभिरन्नीपितेजेऽस्मम्संमपि निमज्जनं भोः हलामनः ममकिंचस्यनिमा

ऊ.र. अत्र समस्तरूपकेवेलदृष्टिनिष्फलतांगता अत्रोमेतपोहमायाश्लेषमयोर्लंकारयोः संसृष्टिः
९५ आनंदमंथरपुरंदरमुक्तमाल्यमौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य पादांबुजं भवतु मे वि
जयाय मंजुमंजीरशिंजितमनोहरमंबिकायाः अत्र शब्दालंकारोऽनुप्रासोपम
योः संसृष्टिः अंगांगिभावसंकरो यथा नलेषु वेपितमहो हृतांगां कृत्वा स्तदामा
कृतकेपितानां शशांकसिंदूरतमोगजानां लूनाकृतीनामिव काग्रजः अत्र श
शांकसिंदूरेति तमोगजानामिति च रूपकं यद्यप्यत्र शशांक एव सिंदूरं तमांस्येव
गजा इति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणेन रूपकं वक्तुं शक्यं शशांकः सिंदूरमिव तमांसि गजा
इवेत्युपमितसमासाश्रयेणोपमापि वक्तुं शक्या तथापि लूनाकृतीनामिति विशेष
णानुगुण्याद्रूपकसिद्धिः न स्याद्विशेषणस्य प्रधानेन सहान्वयाभावे न च गुणा
न गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायादुपमितसमासाश्रयणेन ९५
स्मरदर्पपरार्थप्रधानत्वात् शशांकस्य तमसश्च प्राधान्याभावेन न च न विशेषणानु
गुण्येन यस्यावश्यमस्ति स्वरूपापवर्तिनां कृतिलवनकर्तृत्वकर्मतान्वयसंभवेऽपि

विविधः किं किं न संभाव्यते ॥ प्रथमोदाहरणे प्रभुत्वं सममभावि किं चेति संभवप्रमा
णसिद्धो योऽदर्शितः ॥ द्वितीयोदाहरणे संभवोपपादककालानन्तादिकमपि दर्शितं ॥ तृ
तीयोदाहरणे तु संभवोपि कंठोक्त इति भेदः ॥ पति सुचया कल्याणी वत गाथेयं लौकि
की प्रतिभाति मे ॥ पति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ अत्र लौकिकी गाथेयमित्यने
नेदं ध्वनरुक्तप्रवादरूपार्थस्य रूपता दर्शिता ॥ अथैतेषामलंकाराणां यथासंभवं क्व
चिन्मेलने लौकिकालंकाराणां मेलनं च वा हन्ताति चायोपलेभान्तरसिद्धत्वाद्यो
नस्थगत्यलंकारान्तरस्थितौ तन्निर्णयः क्रियते तत्र तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदा
लंकारमेलने संसृष्टिः ॥ नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलने संकरः ॥ स चाङ्गाङ्गिभा
वेन समप्राधान्येन संदेहेन एकवाचकानुप्रवेशेन च चतुर्विधः ॥ एवं सिद्धाकारः प्र
चालंकारः ॥ तत्र संसृष्टिर्यथा ऊहममोरमलोमपरिभ्रमतभ्रमरसंभ्रमसन्ततो
भया चलितया विद्ध्ये कलमेखला कलकलोलकलोन हंसान्नपा ॥ अत्र शब्दा
लंकारयोरनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ॥ लिपलक्षिन्न मोगा निवर्तनी राजनननमः

ऊ॰द॰ समारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोपमाप्यते पयोधरस्येव स्तोभयोपकारकत्वात् न
९९ न स्वाभ्यतासमासोक्त्योरेकः कालः परस्परापेक्षत्वाभावात् समनन्यप्रयोभयोस्तत्स
ति विनिगमनाविरहात् समप्राधान्यं यथा वा अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य
तिमिरं मरीचिभिः कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी अत्राङ्गुलीभि
रिति वाक्योक्तोपमया नायकपदान्नायिकाकुड्मलीकरणलिङ्गात्तद्गुणोपात्तउपमेयतत्स
मासाश्रयणेन लब्धया सरोजलोचनमिति समासोक्त्योपमया चानुगमनमन्यत्वाप्य
मानेन रूपशिकत्वेन निशामुखचुम्बनोपमेन निशाशशिनोर्दम्पतिव्यवहारः समारो
66 प्यरूपसमासोक्तिगर्भैवोपमाप्यते उपमयोरुभयत्रोपमापिकत्वादिशेषणात् समा
सोक्तिगर्भत्वेनाङ्गुलीभिरिव चुम्बनोत्प्रेक्षायाः निरालम्बनत्वाच्च तत्राङ्गाङ्गिभावे समासोक्त्यो
रेककालयोः समप्राधान्यं यथा वा उपमायाः शशिनि शागतावेवर्थमौ समर्थ्येतेन ९९
नशशिनायकयोर्निशानायिकयोश्च साधारणधर्मौ साधारणधर्मसमर्पणं
चोपमेतासमासोक्त्योरेकत्र अन्यताघाः प्रकृताप्रकृतसाधारणत्वक्रियारूपनि

गम्यापीत्वपन्हवस्य सम्भेदाद्ग्राणीयं अतः स्वरूपनाशकोटीकावेरानप्रवृत्तया लक्षणा
मूलातिशयोक्त्या रूपकसिद्धिः तत्र रूपके ऽभेदतायाश्च गौणत्वेनोपस्थापकत्वात् रूपका
भावे दिक्त्वाद्यालम्बनगोचरत्वेऽतद्वाचकत्वेन तात्पर्येणोपमेयविशिष्टत्वेन वपनादिसाधर्म्यो
त्तनत्वाद्यानाश्रयः क्व तद्गोचरत्वे ऽतादात्म्यसंभावनातद्योग्यता नन्वेवं शाकेन तून्ता
कतीनान्तमसा गोचरत्वेऽतद्वाचकत्वेनातद्रूपतावद्रूपासम्बन्धेन तादात्म्यसंभावनोप
युक्तत्वानुकृतिरूपाधिकविशेषणोपादानात्तन्मते तद्गोचरत्वाकृतिलक्षणादिधर्म
रूपकार्यसमारोपनिमित्तया शोकेनमसौ हृदं तद्वचेतन हृतोत समारोपरूपसमा
सोक्तिरथत्वाणीयाप् एवमत्रो रूपकमिति विशेषः एवमन्यातिशयोक्तिरूपकोत्थे दृ
ष्टान्तसंगतिभावेन संकरः समप्राधान्यसंकरो यथा अवतु नः सवितुस्तुरगावली
समतिलंघिततुंगपयोधरा स्फुरितमध्यगतारुणनायका मरकतैकलतेव नभः
श्रियः अत्र पयोधरादिशब्दश्लेषमूलातिशयोक्तिरूपकं सामान्यागमभ्रमेणोपमानेन सर्वं दिने
रगावल्यां गगनलक्ष्मीमरकतैकवल्लीतादात्म्यसंभावनाश्लेषमूलनायिकाव्यवहार

ऋ॰ द॰
५९

गत्वा गोहरिविदेनेन आभाति वालातनपरक्रमावः सनिर्करोन्नाद्ङुवाद्धिरानःसं
त्यागुपमाख्यितनिवेश्त् नपञ्चाद्दिरानयञ्झयोहयमानोपमेमयोरन गतः सा
धारणधर्मो निर्दिष्टः पक्रुयथालातप निर्करोग्रमयरे रिविवेदनदाराविलिथर्मो
इात् तस्मान्नयातपद्दरिविवेदनयो निर्करार्यास्यमस्ट याय रभेदो भोपजीवन
मेवगतिः पिनष्टीवत रंगाग्रेः समुख्य फेनवंदनं नदादापकरे रिङलिपतीवृद्दे
गगनाः अग्नोमेलयुः कालमेदेपसमप्राधान्यं अग्न्योत्पत्तिवपेन्नवाकद्दया
पातनातनदादापतिफेनवदनत्रूपक्रमो भोपजीवनेन सर्वोत्पत्तानेपुतणात् न
67 वैवलिपतीवनमोगानिश्चतो वात्मेत्ताद्दयमानहष्टिरेवयमितिवाक्य लोकसि
द्धयपणलेपनपोवीपर्येद्वापञकारिणोमेत्ताद्धयपोवायर्येणाचारुत्तानिश्चा
यसमन्मेषतःसमष्टिवेप्रम्यात्तस्मादर्शादिविवेकफलसाधनतयासमग्रयात्मि ६२
दमतेत्ताद्दय संदेहसकरायथा शशिनम्नपरगतेयकोमदीमेवमस्केजलनि
यिमवत्नूपन्नकक्रमावतोण इतिश्रीमच्छरायोगयोनियन्नरयोराःश्रवणकद

भिन्नसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वाच्च तथापि वाकोक्तौ परमे
यामिव कारस्य मरीचिभिरिवेत्यत्र यानन्तरमभ्युपगम्याल्पभेदलेशस्य प्रकृताप्रकृ
तयोरेकैकविषयपक्षार्थद्वयस्य समासोक्तोपमायोः सरोजमहद्दृशो लोचनमिति सर्म
मानत्वमभ्युपगम्य समासाभेदलेशार्थद्वयस्य वाभेदाध्यवसायेन साधारण्यं संपा
द्यत इत्यौ रूपत्वे समासोक्त्यां गतानिर्वाहात् यद्वा स्वप्रकृतकोटिगतानां मरीचे
तिमिरसरोजानां अप्रकृतकोटिगतानां च लोकेषु समञ्चयनोचनानां च तत्तदे
वीवरणं वनीलनीरधनकान्तिमत्तादिना सहस्थानां प्रातिस्विकरूपेणाभेदव
दनुगतसाहस्यप्रयोजकरूपेणाभेदोऽप्यस्ति सचात्र विवक्षितस्तत्रैवं भेदाभेदाभे
गप्रधानोपमालंकारिकसिद्धान्तात् तत्रैव प्रयोजकनिष्ठभेदमायेनाभेदगर्भ
त्वारोपजीवनेन साधारणेनापाघप्रधानभूतौ वा स्यात्समासोक्तेर्गतानिर्वाहा
न हिमकाराणशीतापनयनशक्तिमतः सौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेण
शीतालपयोगितादृष्टा एवमनभ्युपगमे च पाऽऽओपमसापेतनवबुद्धारः क्रमा

क्रा॰टी॰ वना मिथ्याध्यवसितिनि संदेहः संकरोऽद्वयवाः समवेन गरलं मंत्रवन्मूले वस्त्र विवेकस्फणी
९८ फलसंदेहगुणहरणात्करणात् किंप्रयोजनमिति अत्र महोरगवृत्तान्ते वर्ण्यमाने राजद्वारावृ-
त्तखलवृत्तान्तोपि प्रतीयते ननु किं वस्तुतस्तथाभूतोरगवृत्तान्त एव प्रस्तुते अप्रस्तुतः
खलवृत्तान्तस्ततः प्रतीयत इति समासोक्तिः अथवा प्रस्तुतखलवृत्तान्तप्रत्यायना-
याप्रस्तुतमहोरगवृत्तान्तकीर्तनमिति अप्रस्तुतप्रशंसा यद्वा वर्ण्यमानमहोरगवृत्तान्त-
कीर्तनेन समीपस्थितखलमनोह्लादनं क्रियत इत्युभयस्यापि प्रस्तुतत्वान्नाप्रस्तुतोऽ
इति संदेहः एकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तु शब्दार्थालंकारयोरेवेति लत[illegible]
काव्यप्रकाशकार उदाजहार स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यविंबविस्तीर्णकर्णिकम-
थो दिवसारविंदं श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि संचुको-
च अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ यत्रैकस्मिन्नेकपदभेदेन शब्दार्थालंकार- ९८
योः स्थितिस्तत्र तयोः संसृष्टिः इह तु संकर इति अलंकारसर्वस्वकारस्त्वेकस्मिन्वाच-
केऽनुप्रवेशो वाच्यपरयोरलंकारयोः स्वारसिकः वाच्यप्रतियोगिकत्वाद्वाचकत्वमेति

68

त्पादानामेकवाक्यं विवक्षुः इयमिति सर्वनाम्ना यदि प्रकृतं हन्तवतीडमती विशिष्टरू
पेणानिर्दिश्यते तदा विंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः सदृशयोर
भेदारोपनिदर्शना यदि तेन सामान्यरूपेणैव निर्दिश्यते बिंबभूतो धर्मस्तत्र श्लेषेणवा
न्तसमासेन वा पोगमीतया ऽनियोपविशेषणात्त्वागम्यते तदा प्रस्तुतेऽधर्मिणि तद्धर्मप्र
तिबिंबभूताप्रस्तुतधर्मतारोपरूपं ललितमितरत्पूर्ववत्साधनं चेदः ॥ विलोमेंदुः
सातादरतरसवापी यदि भवेत्कलकंसयोग्यो यदि चविकचेंदीवरद्वंद्वं ततः सर्व
न्धीगजनितज्वरभावैरतपवैः कदाचिन्मचेटुमदनशिखिपीडापरिभवं अत्रप
द्येतावत्साधनेंसंपद्येत तत्तदातापः शांतः स्यादित्यभावसमर्थे कविसंरंभेण तत्तदोपात्तसिद्धार्थ
र्थमुद्धतिसंभावनालंकारः एतावत्साधनं कदापि न संभवमेवातस्तायशांतिर
पिगगनकुसुमकल्पेन समर्थे कविसंरंभेण तत्तदोपात्तमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याधांतरक
ल्पनात्पामिथ्याध्यवसितिरित्सभययद्यामभवात्संदेहः एवं लिंकस्तुहिकुभोगैः
स्थितिस्थेतीकृतेतुजैलैः मोक्तिकचेल्लताफलेनतनम्ध्यैस्तुसमयपथरुत्पादिपिसंभा

विनाकिंचिदर्थेसाम्यंकविविवक्षितमस्तिनस्मायथैकस्मिन्नर्थेप्रतिपाद्यमानेलो
कारद्वयलक्षणयोगादलंकारद्वयप्रतीतिः नत्वत्रतयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशः
यथाविद्रुमकरपरिरंभादाननिष्यंदपूर्णैः शशिरुचइवपङ्क्तिरेतालवालैस्तरूणांविफले
तजलसेकप्रक्रियागौरवेणव्यरचिसहृतचित्तस्तजैमैमीवनेन अत्रप्रतिपाद्यमानोऽर्थः
समस्तद्विमहत्त्ववर्णनमदानमितिलक्षणानुसारादुदात्तालंकाररूपः असंबंधेसंबंध
कथनमतिशयोक्तिरितिलक्षणादतिशयोक्तिरूपश्च नचसर्वेऽत्रोदात्तस्यासंबंधव
चनरूपत्वेनिर्णीतेनेतिनविविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोस्तीतिवाच्यं दि
व्यलोकगतसंपत्समृद्धिवर्णनादिष्वतिशयोक्त्यस्पष्टत्वादुदात्तस्यशौर्यौदार्यादिविष
यातिशयवर्णनेदात्तास्पष्टत्वाद्यतिशयोक्तेश्चपरस्पराविविक्ततयाविश्रांतेः नयोश्चे
दार्थेवृषसंपन्नसमावेशयोर्नांगांगिभावः एकेनापरस्याननुत्थापनात्वानेऽप्यपारने
य्यविशेषादर्शनात् नापिसमप्राधान्यपेः शौर्यादिसमृद्धिमहत्त्वप्रतिपाद्यतेनैरेवा ९५
तस्यैवदत्तनोसंबंधेसंबंधरूपस्यप्रतिपाद्यमानत्वाभिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थि

69

मन्मायोर्लेकारयोरप्येकवाचकानुप्रवेशसंकरमुदाहरन्संसृक्कयोरितिनवं तशी
स्मिन्नमेदमारभ्य मदङ्गणवाञ्छेउयानवापीपम्सीवपस्यामेणीहंयोन्महृगटदेवमेते अ
नुनासगटद्ववापीपतेः संसृक्करेणादिविशेषणात्राहसाम्यम्नेषः अमेदमारव्येना
दिविशेषणाश्रयेसाम्यमुपमानउभयमेकस्मिन्निवराद्देअनुप्रविष्टमितितनदपिन
मन्यामदे संसृक्करेणादिविशेषणेपिश्लेषरभितिकाभेदाध्यवसायमूपातिशयोक्ति
लभ्यस्यपमेहामन्येवतद्देवणाहप्रतिपाद्यतमाणाहसाम्यस्यतदयंतपाद्यवात् मे
घभितिकाभेदाध्यवसायेनपमेसाम्यलाभानेणीकावेअ्दोणागवतोसयाजदानिस
यमेवंरम्यादिश्लिष्टविशेषणसमासोक्त्युदाहरणाविशेषणसाम्याभावेनसमासो
क्त्यभावप्रसङ्गात्त्राहसाम्यस्यैवणाहप्रतिपाद्यत्वेपितस्योपमावाचकत्वस्यैवप्रामा
श्लेषवाचकताभावाच्च णाहतोथैनोवाक विसंमतसाम्यप्रतिपादनेसर्वविषयु
पमालंकारलिकाणात् अन्यथाप्रह्लदनाच्चंद्रः प्रतापात्तपनोयथा नथेवसोभूद
न्वर्थोराजाप्रकृतिरंजनात् इत्यत्राप्युपमानस्यात् नहतान्वर्थनामकरूपकाहसाम्ये

रात्तः कीदृशी संपदिति प्रश्नोत्तरतया तिरतिशयैश्वर्यं वितरणानुपायस्तत्कापेक्ष
त्वित्तनदीयसंपदुत्कर्षप्रशंसनेनैकविंशतिरभूच्छेकापेनिवंधनाप्रस्तुतप्रशंसालंकारे
विश्रांतिः कार्येस्यापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुततनामिप्रायेण प्रस्तुतांकुरे विश्रांतिः सर्वे
शेषात्तथ्यवृत्त्यायाम्नैदृश संकरः किंच विहृहृदेवैभववर्णनस्य संबंधे संबंधकथ
नहृपनयातिशयोक्तेरुदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेश संकरः निर्दति या
यवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनोदृशवलंकारस्यातिरकुनातत्पोदायवर्णनात्मिकत
या मुक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेश संकरः तन्मूलक स्यामस्तुतप्रशंसालंकारस्याप्र
स्तुतांकुरस्यदाराजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवे
श संकरः वाचकशब्दस्य प्रतियादकमात्र परत्तया वंजकासाधारण्यादेषा वयया
णामेकवाचकानुप्रवेशसंकराणा समप्राधान्यसंकरः नैतेषां परस्परमनयो
वागनमंक्ति उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्वलंकारादिचारुत्वापादकत्वेनातिशयोक्ति
संकरस्यागतत्याश्रनयेत्तज्ञात एवमस्मिश्लोके चत्वाराणामपि संकराणां प्रयायो॥

नार्थभेदाभावात् नापि संदेहसंकरः एकालंकारकोटावन्यालंकारकोटिप्रतिक्षेपा
भावात् तस्मादिहोदाहरणे तयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः क्वचित्सं
कराणामपि संकरो दृश्यते यथा मत्ताः कोकिलविहंगरागलिप्ताः संभाजनीभिः
ताः प्रातः प्रांगणसीम्नि संचरच्चलद्वालांगुलिलालनहरणः हूत्कारादिमबीजशंकिते
पिषः कुर्वन्ति केलीशुकाय हितहड्डनेन शुभोजनल्पते लग्नागलीलायते अत्रतावत्
द्विरुद्धांसंयमस्यहृद्विवर्णनमुदात्तालंकारः तन्मूलकोवालांगुलिलालनहरणाद्युपवर्ण
तुग्णलंकारः तत्रैव च समाणाभ्यामपि यथा द्वंकः पदार्थदेन कः काव्यलिंगाकाव्य
तिनयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः तन्मूलः शक्तिनयिपरम्परयानिमदलंकारः ता
त्पर्यावोदात्तालंकारस्याहृत्नीतः तत्तयोश्चतस्रावांगांगिभावसंकरः एवंविधवि
दसृद्धैवभवनस्यदे तमत्तोरक्तो वितरणविलासस्यदे तो स्याभेदकथनेनदेवलंकारः
सचरात्तो वितरणविलासस्यनिरतिशयोत्कर्षाभिव्यक्तिपर्यवसायी एतावता
त्रैकविंशतिभेदस्फुटरूपोदात्तालंकारस्य परिक्षेनेदेवनलंकारे विश्रांतिः वर्णनीयस्य

कु॰ दः गयं संकरः एवमन्यत्राप्युदाहरणानि तत्र तत्र ऊह्यानि अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदी
७१ क्षितः नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः चन्द्रालोको विजयतां शारदागमसं
भवः हृद्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादादभूदयं ॥ ॥ इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्य
श्रीभरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरंगराजाध्वरीन्द्रवरनन्दनाप्पदीक्षितस्य कृतिः कु
71 वलयानन्दः समाप्तम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

७१

72